

Подорож людини під кепом

Майк Йогансен

(Єврейські колонії)

* * *

О пів до шостої на харківському вокзалі з'явилася фігура в пальто з армійського сукна, у великому кепові й з рюкзаком через плече. Фігура промчалася коридорами і ввігнала в "зал для пасажирів першого і другого класу".

Хоча це була фігура філософського порядку (у чім переконалися добре пасажирини "першого і другого класу", рятуючи свої мозолі і боки від фігуриного наступу), та все ж вона настільки поспішала, що не замислилась над отим класовим написом: "Пасажирини першого і другого класу". Знищено класовий принцип у вагонах: е-бо тільки м'які й тверді вагони на наших залізницях – та ба! На вокзалах є ще й перший, і другий, і третій клас; і народ, що пахне дьогтем, махоркою і мазутом, знає, що перший і другий класи не для нього зроблені, – і йде спати долі в "третьому" класі.

Та не ці дива аналізував філософ із рюкзаком у руці. Його цікавили дві справи: перша – як живуть євреї-хлібороби в степу, друга – як поставитися до людей, що обіцяють прийти у "зал першого і другого класу" о пів до шостої ввечері та принести з собою квитки, і маршрути, і гроші, і, пообіцявши все оце, не приходять. У шість сорок євреї-хлібороби ще змагалися за право існування з людьми, що не додержують свого слова. У шість п'ятдесят євреї схитнулися і відступили, а в шість п'ятдесят п'ять у голові під великим кепом запанували цілком і безумовно ті люди, що умовляються прийти на вокзал о пів до шостої, а не приходять і в шість п'ятдесят п'ять.

Чоловік у великому кепові (це був я) рішучо насунув на лоб кеп, перекинув рюкзак із лівої у праву і подався до виходу. Він знайшов нарешті формулу для такої поведінки, як Архімед колись знайшов формулу для обсягу твердих тіл. "Еврика", – сказав дід Архімед, і то було три склади. "А..." – сказав я, але то були три слова. В цей момент у вокзал укотилася група переляканих людей із жінками, дітьми, портфелями, мішками, чемоданами...

* * *

Не буду згадувати, як прощалися з дітьми і з подругами, як неслися в вагон твердого типу, як провідник не пускав у вагон, як частина зосталася на пероні, як ті, що поїхали, захопили з собою всі літери* – і ті, що треба, і ті, що не треба; як дізнавалися, хто саме найбільше винуватий в усьому, як пішов дощ, як рушив потяг, як складали тексти телеграм і писали розписку, що їм мав підписати агент ОДПУ*; не буду цього згадувати, бо все те давно розписано в дешевих гумористичних журналах, і автори того давно вже пропили свій гонорар, хто в себе вдома, а хто і в підвалі "Заря Востока" чи в Літературному будинкові*.

Признаюся тільки, що люди ці були – змішана робітничо-письменницька делегація до єврейських колоній у степовім краю. Спробую дати портрети декого з делегатів.

Насамперед – я. Знявши кепа, пальто і уклавши рюкзака на полицю, я показався здоровим хлопом літ тридцяти двох, із засмаглим обличчям і з люлькою в зубах. Одягнений я був у сірі штани і зелений джемпер, у лівій руці я тримав про всякий випадок бутерброд із сиром. Уважний читач помітить, що все це рихтування зоставалося при мені увесь час через усеньку ту подорож, – зник тільки бутерброд із сиром, все ж інше залишилося як було.

Моїм співбесідником був Ман. Ман – це єврейський письменник (а я письменник український). В усіх колоніях спершу гадали, що єврейський письменник – це я, а не той невеликий чоловік із м'якою русою борідкою, з блакитними задумливими очима, з тихим музичним голосом і з паризькою французькою вимовою.

Ман – француз. Він десять років жив у Парижі й над усе поважає поезії Андре Шеньє*. Крім того, він – єврейський письменник.

Здається, що ми були в "тамбурі". Французи називають *tambour*'ом простий військовий барабан, у нас же так називається ота сама частина вагона, звідки легко пройти в убиральню і де "пасажирам під час руху потяга стояти забороняється". З нами був іще хлопець із бібкурсів – це був третій, а решта делегації була у вагоні, де забороняється тільки "плювати, сорити, ламати попільниці, їздити без квитка, возити коней і тормозити потяг без достатніх причин", а стояти можна, скільки серце хоче.

Третім порушником залізничних правил був бібкурсант, а щоб коротше сказати – слухач Всеукраїнських короткотермінових курсів бібліотечної справи. Бібкурсант був комсомолец, поважав нову українську літературу і мав удосталь цигарок у коробку і ще цигарки в грудній кишені пальто, бо ж запас їсти не просить.

Падав дощ, і я поясняв бібкурсантові про українську літературу.

Я думаю, що після того була ніч, і ми полягали спати. Крізь сон я чув диспут межи робітничою і письменницькою частиною делегації. Падав дощ, і диспут був на ту тему, чи може єврей бути селянином, а селянин – євреєм. Крізь сон я чув, що Буценко* підрахував, що євреї мають сто тисяч десятин землі, а коли б усі євреї були хлібороби, то мусили б посісти два мільйони двісті тисяч десятин землі.

Падав дощ, і я не дуже слухав того диспуту. Нехай-но не подумає читач, що нецікаво мені було те, для чого я їхав. Я допитливий філософ, я давно вже винайшов, що селянин – це не національність, а єврей – це не професія, і перевіряти своїх висновків у диспуті не збирався. Крізь сон я міркував, що я можу перевірити свої висновки там, де живуть селяни-євреї. Падав дощ, і я, мабуть, заснув.

* * *

Як швидко змінюється все в людському житті! Яке хвилиanne й миттьоминуче це саме людське життя! Воістину лише сонячні секунди всі наші століття й тисячоліття. І земля наша, кругла й зелена, що витворює час, пожираючи просторінь, сама не більше як йон*, що його пожирає китова паща зоряної безодні. Ми ж, люди, – не то що комахи, а просто якісь вонючі мікроби на шкурі цього самого йону. Все минає, все з'являється умить і умить зникає: вчора ми були в Харкові, а сьогодні вранці ми вже в Олександрівському*.

Мало того, ще нам треба пересідати на другий поїзд і їхати в Нікополь. І помчить нас поїзд зі швидкістю вісімнадцять верстов на годину в невідомий, незнаний, неуявний Нікополь. Не більше як по півгодини стоятиме він на маленьких станціях і все мчатиме нас вперед і вперед. "Ех, поїзд, птиця-поїзд! Хто тобі відумал?"*

Я думаю, з цього ліричного пасажу видно, що я колись читав Гоголя і Ксав'є де Местра*, та що й я колись під школою ночував і знаю, де яке слово прикласти годиться. Не можна нам, письменникам, без лірики і без космічного захоплення. У тім і сила письменникова, що, побачивши він однокінного ванька* на вулиці, здійсмає, сумирний, фетрового бриля і стиха, побожно каже: "Ех, тройка, птиця-тройка, хто тобі відумал, що летиш ти у міжпланетні простори! Не інакше як відумал тобі руськой мужик".

Та от з-за горбків виринуло щось чорне, швидко й діловито вилетіло за поворот і як клин увігнало в сонну і мокру станцію. На грудях паровоза – зоря. Невже ж це наш нікопольський мотузаний, що плентається в П'ятихатки через Волноваху й Пологи? Ні, це потяг-металіст, і він летить у Дніпрельстан, ущерть повний робочим молодняком. Вони висипали на перон, одшукали воду, розбуркали ранок жартом, свистом, посміхом, пострибали знову в вагони і зчезли за обрієм.

Ми ж сіли в мотузаний, і допотопні шестиколісні роздубані вагони потюпали в Нікополь.

Держіть мене, братця, а то я знов почну, що "багато міст районних розкинулося по широкій Україні. Ех, міста районні, хто вас..."

* * *

Вулиця Карла Маркса, вулиця Карла Лібкнехта, вулиця Розі Люксембург, вулиця 21 січня, вулиця 1 травня, вулиця 25 жовтня, вулиця Революції, вулиця Паризької комуні, вулиця Фрідріха Енгельса, вулиця III Інтернаціоналу, вулиця Декабристів – от бліда й непевна картина вулиць Нікополя.

Кажуть, що такі самі вулиці і в інших містах України, – але того не знаю. Чого не бачив, за те не казатиму.

На якійсь із тих вулиць – здається, 21 січня, а може, й Фрідріха Енгельса, стоїть білий будиночок на два поверхи. Це ЄКО, інакше по-руськи сказати Jewish Colonization Organization, а ще інакше – Єврейська колонізаційна організація*. Що воно таке, про те буде пізніше, а зараз дозвольте вам рекомендувати всю делегацію.

Окрім мене, і Мана, і тих, що позоставалися в Харкові на вокзалі й у себе вдома, тут є представники від робочих. А робочі такі.

Уповноважений ЄКО, предрайвиконкому*, карти, плани, діаграми, цифрові дані, малюнки переселенських домів, усе кругом аж зіпріло. Тиков, Шава і Енко обсіли цей "матеріал" і почали запитувати й записувати. Уповноважений ЄКО держався довго, але втік. Предрайвиконкому держався довше, але, видимо, охляв і почав здавати. Карти, плани й діаграми зробилися не такі елегантні, як були, а якось зблякли і знепевніли.

А Енко сидів за столом і запитував, і записував.

Десь ізник і предрайвиконкому, а Енко інтересувався далі. Знов виринув уповноважений ЄКО, знов Енко запитував і записував.

Спершу я ніяк не міг добрати, як це в одній людині може вміститися така купа запитань. Потім я почав думати, що ці запитання розплodжуються не в одній людині, а в двадцятьох тисячах робітників Луганського заводу, що послали Енка запитувати й записувати.

Та признаюся, що я кінець кінцем дослідив Енкову методу. Цей хитрий дядько запитував про все на світі по черзі, а скінчивши всі можливі запитання, починав спочатку з першого. Далі, скінчивши знову увесь цикл, знову брався спочатку.

Здається, що ця ідея виникла одночасно і в інших, бо на п'ятому чи шостому циклі Енка перепинили й потягли обідати. Зате ж того, що вияснив Енко свою циклічною методою, я вже тепер повік не забуду, хоч і нічого не записував. Він вияснив, що ЕКО – організація буржуазна; що витрачає вона проценти з капіталу, який заповідав був колись мільйонер такий барон Гірш; що існує договір із радянським урядом на допомогу євреям-колоністам; що кредитують їх за категоріями; що найвищий кредит виносить коло 1700 карбованців на сім'ю; що в цей кредит увіходить хата, двоє коней, дві корови, мертвий інвентар і посівний матеріал; що в Нікопольському районі будують школи й будуватимуть бані; що озимина пропала, що колоністи три роки не платять податків, як і всякі колоністи в Радянськiм Союзі; що євреї живуть із сусідніми селянами в ладу, а селяни сіл підлеглих ремствують, що був дощ; що ярина виправилася; що ховрашки їдять кукурудзу; що в кожній хаті є кімната, кухня і прибудовано стайню; що ураган зірвав солом'яні дахи і тепер роблять залізні; що вже час обідати і що пора вже йти.

Він вияснив усе це разів із шість, а то й сім. А наприкінці він вияснив ще одне: що ЕКО існує на принципі самооплатності, і що всі гроші повертаються назад, хоч воно починає брати назад тільки через п'ять років і бере тільки 3% на рік. Євреї-хлібороби повертають усе, що їм позичали.

* * *

Чи це гаразд, – цікавився далі Енко, коли ми шукали через усе місто, де пообідати, – чи це гаразд, що предрайвику не розповів делегації, як обідають приїжджі люди в Нікополі? Чи не треба було б предрайвикові повести оту делегацію в таке місце, де обідають люди?

Чи дорого візьмуть за обід? – далі цікавився Енко, коли ми кінець кінцем увійшли в їдальню. Чи ж добру подадуть їжу? – цікавився він далі, коли ми сіли до столу. Чи й не треба делегатам випити по одній? – ставив він запитання, коли вже замовлено було печеню. І чи скрізь вимерзла озимина, як у Нікопольськiм районі? – запитував він, коли на стіл поставили сіруватий хліб.

До речі, про озимину. Озимі хліби, окрім того, що годують людей білим хлібом і піддержують наш експортний баланс, годяться ще для того, щоб випробовувати всякої шерсті людей.

– На всiм півдні України, на Донщині, на Кубані вимерзли озимі.

Слухайте тепер, що вам на це скажуть люди.

"Так, – скаже один, – це може відбитися на курсі червінця. Та ми гірші вже

перебороли труднощі, переборемо й це".

Так сказав би представник Озету*, кругленький, делікатний чоловічок, що оце одмовився від горілки і налив собі трішки пива.

- У нас вимерзли всі озимі на півдні.

"Так, - скаже другий, - нічого буде їсти хліборобові в степу Він уже продав коня і корову".

Так сказав би робітник Шава, простий селянський чоловік, що скільки не робив на заводі, а зостався дядьком, добрим і скромним дядьком, представником Кам'янського заводу.

- На всім півдні вимерзли озимі.

"Так, - сказав би третій, - це дуже, дуже погано".

"І в нас у недорід люди їдять лободу; від цього хворіють і пухнуть діти".

Так сказав би великорос Тиков, робітник Дніпропетровського заводу. І взявся б за чарку, бо тяжкувато про таке балакати.

- Озимі вимерзли на всім півдні.

"Так!" - сказав би Енко з Луганського заводу.

"Цікаво, яких буде вжито заходів? Чи вдосталь є посівного матеріалу? Чи вивезуть нас ярові? Чи буде дощ і коли саме? Чи пройде дощ по всіх районах, а чи тільки по деяких? Чи досить однієї половинки на всіх, а чи треба брати дві половинки? Чи кладуть лимон у білоголівку*, а чи не кладуть туди лимону?"

- На всім півдні вимерзли озимі.

"Озимі, озимі, - скаже п'ятий. - Пробачте, будь ласка, що таке ці самі озимі, про які так багато говориться? Пробачте ще раз, бо я не дуже розуміюся на сільському господарстві. Озимі - це ті хліби, що їх косять зимою, чи не так я вас зрозумів? Чи, може, це ті хліби, що їх орють або сіють зимою? Цікаво також, чи це білі, чи чорні, чи питльовані* хліби?"

Коли ви почуєте таке, - а ви можете й таке почути, леле, не так уже рідко як вам здається, - то знайте: перед вами людина, що її через якусь прикру помилку не встигли чи не управилися розстріляти під час громадянської війни. На превеликий жаль, тепер уже пізно. В кодексі й статті такої немає.

Ви можете тільки трішки придушити такого жевжика податковим пресом. Крім того, коли хочете посидіти тиждень двоє за хуліганство, можете дати йому ляща, пхнути коліном, загнати його під стіл і побити об нього два чи три стільці. Але розстріляти його ви не можете.

* * *

Двоє "Опелів" по десять сил, новенькі і блискучі, стиха туркотіли перед ґанком ЄКО. Всі вже сиділи на місцях. Тільки Енко затримався з якимось запитанням у конторі. З-посеред глядачів виділилася п'яна рудоголова постать і запропонувала, щоб барин дав п'ять копійок, явно звертаючися до Мана.

Хтось необачно відповів, що бар тепер нема. Тоді рудоголова постать вибухнула грозивою промовою. Елегантно згадуючи матір і матерів матерів що два слова, постать

пояснила, що цей самий барин, який сидить в автомобілі, посадив її в п'ятому році в тюрму за страйк, що цей же таки барин громив жидів, що тепер, незважаючи на це, він не хоче дати трьох, чи хоч двох, чи хоч однієї копійки робочому чоловікові. Постать гриміла і гуркотіла. У перекатах громової промови проблискували матір і дві копійки. Ман сіпнувся і схопив шофера за рукав. Постать гриміла, а Енко не з'являвся. Шофер повернув ключа – і "Опель" викотив на головну вулицю.

Хороша штука – такий новенький "Опель", м'яко в нім сидіти. Всяка мисль легко іде в голову, і, схитнувшись злегка на ресорах, береться дрімати десь у задньому покої в голові; натомість же з'являється друга, щоб тим самим порядком упокоїтися на подушках.

– Чи багато риби в плавнях і в Дніпрі? – запитує я в голови КНС* і члена президії райвику, що їде з нами в "Опелі". – Як вам ловилося сей рік?

Голова КНС – сам товстий, чорний і гладкий, як "Опель", – дивиться трішки ніяково.

– Немає часу рибку ту ловити, – відповідає він кінець кінцем.

– Ну, а як качки на плавнях? Скільки цього року заповнювали?

– Рідко доводиться, – необачно зітхнув голова і член президії.

Але хитрий філософ: і бачить він, що багато заповнював качок голова і член президії, та, щоб не бентежити його, філософ змовкає.

Летять дороги. Одкривається вигін: по зеленій травиці пасуться корови в болітці. Здала червоніють дахи. При дорозі низочка злиденних землянок.

– Оце тут живуть переселенці? – запитує Ман. Він повернувся до нас, очі широко розплющені, в очах – жах.

– Це чистопільські чабани. Вони орендують вигін, – відповідав голова, мисливець і рибалка.

Ман, заспокоєний, відвернувся. Він ще не знає, що в таких самих землянках живе ще багато переселенців, і то не тільки літом, як чабани, а через увесь рік і через люту зиму.

Вирисовується перший дім. На нім залізний червоний дах. Кізякові стіни немазані. Вікон, рам і дверей нема. Бебехи лежать на землі, на плузі. Ні огорожі, ні городу, ні деревця. Коло дому вовтузяться діти. Але Ман не бачить. Всю його увагу забрав другий об'єкт. Уздовж дороги плентається неоковирна, тупорила, скуйовджена істота. Ось вона спинилася і закопала писк у землю. Після цього вона двічі незадоволено хрокнула.

І враз цілий рій думок, легенд із історії єврейського народу напливає в "Опель", аж стає тісно. Вікові заборони і вікові забобони стають стіною перед автомобілем. Погане м'ясо!

– Перша єврейська свиня! – каже Ман. "Перша єврейська свиня!"

***

Перша єврейська свиня флегматично подивилася на "Опель" і подалася далі. Ми ж, навпаки, вилізли з "Опеля" і zostалися на місці. Навколо нас зібралося кілька душ євреїв, таких, що їх можна бачити по містечках Західної України, – у стоптаних черевиках, що колись були жовті і що колись були чорні, а тепер стали сірі, без

галстуків, але з кнопкою там, де пристібується комірець, скуповджені, неголені й зім'яті.

Це переселенці двадцять сьомого року. Як з-під ринви посипалися скарги, прохання – вони балакали швидко і скромно, як нелюби-діти з сердитим батьком, – і всі хитали головами.

Що ж, у них усе гаразд. Озимі вимерзли чисто, а вони самі не вимерзли, хоч топити було нічим, бо не заготували кирпичів. Городини оце садовлять, але городини немає, бо всю, яка й була, давно поїли. Хліба теж немає. Школи поки що теж немає. Бань поки що теж немає. Медпункту поки що не влаштовано.

Ми зайшли в дім. У високій немазаній хаті стоїть шафа, переділяючи її на дві половини. Десь стоїть самовар, на самоварі чийсь штани. Нема де ступити ногою – вовтузяться діти на купах одержі, мотуззя, подушок, горшків.

У цій хаті живе три сім'ї. Дух тяжкий.

– Як живете?

– Нічого живемо, тільки хліба немає, не вродило й сей рік. Зимою дуже було холодно, а топити нічим.

Коло однієї хати набилося людей уже на невеличкий мітинг. Люди все такі ж самі. Тут же і наш брат – хохол Стеценко. Той дивиться певно і трохи гримає на інших. Його молодича й зовсім кричить: "Криницю треба загородити. Ховрахів треба ловити – ось моя дівчина із десятеро вчора спіймала. Як ми самі будемо їх бити, з того діла не буде. Треба, щоб усі били. І щоб їм усе так дали, як євреям, – то вони показали б, як треба хазяйнувати".

– Що їм дали, Стеценкам?

– Та дали: хату збудували під залізом, дали хід.

Стеценки зовсім забрали собі слово і ораторствують на всю губу. Євреї припишкли і стоять мовчки, як винуваті діти. Тільки подекуди хтось укине слово чи два, та враз замовкають, коли Стеценчиха повернеться в той бік. Стоять, як винуваті діти.

"Опель" затуркотів, і ми одпливли. Другий теж рушив був, але раптом став.

Що таке?

Нічого, все гаразд. Енко зчувся, що має щось запитати. Той "Опель" розтав у голубій далині край дороги. Ми впливли в другий присілок.

* * *

Та сама низка немазаних домів із кізяковими стінами. Та от дім зовсім інакший. Дах солом'яний, але даху того тільки половина. На другій половині соломи немає. Її зірвало ураганом.

Голова КНС, мисливець і рибалка, дивиться на присілок із байдужою зневагою.

Аж го! Коло однієї хати стоїть драбина і стіл; кілька бабів мажуть стіну.

– Хто це маже? – запитую я. – Євреї чи хохли?

– Наймають, – відповідає мисливець і рибалка. – Де вже їм!

І справді, одягнені ті баби, як селянки. Підходимо ближче: єврейки, їх аж троє: машинерії і пристрою вистало б на три доми, але вони самі мажуть хату.

У цім присілкові є школа. В хаті одного з євреїв стоїть дві лави уздовж усієї хатини, на стінах два лозунги, два портрети, кілька плетених штучок із синього паперу (результати "ручної праці" школярів) і стінгазета.

Стінгазета двома мовами: єврейською і... як би ви думали? Скільки не думайте, не відгадаєте зроду: єврейською і... українською мовою.

Це і школа, і червоний куток, і парламент. Ураз натовплюється повно народу. Говорять усі відразу, діти й дорослі, і дорослі не спиняють дітей. Спочатку пояснює все діло хлопчик літ дванадцяти. Він балакає певно і чітко. Старші слухають, пробуючи подекуди закинути слівце.

Але розмова перейшла зі шкільних справ на дорослі. Хлопчик стерся. То один, то другий із старших пробує взяти собі слово. Нарешті знаходиться промовець.

Це дівчина літ п'ятнадцяти чи шістнадцяти, комсомолка. Вона каже, як тяжко жити, як тяжко дітям учитися, як тяжко жінкам родити, як тяжко без хліба, без лікаря, без книги, як тяжко робити, як тяжко жити.

Всі мовчать, усі, як діти, слухають це дівча. Старі, ухвалюючи, кивають головами. Коли вона каже про жіночі хвороби, жінки зітхають, але ні одна стара і літня не насмілюється перебити ораторку. Видко, що чорнява дівчина стала на ці п'ятнадцять хвилин вождем цього дитячого народу, що, коли треба було б іти війною в цій хвилині, вона повела б за собою всю цю перісту юрбу малих, дорослих і старих дітей.

Із стайні, що коло хати, де стоїть один кінь і одне двоспальне ліжко, вилазить хлопець із ніжним, як у дівчини, голосом і заблуканими очима. Він сміливо встрявав в розмову: у нього є своя ідея – покататися на автомобілі. Він просить уголос кожного з делегатів, потім шофера. Його пробують спинити, але він править своє. Комсомолка розповідає, як довелося матері родити; він запевняв усіх, що, йому дуже, дуже хочеться проїхатися автомобілем.

Цілу годину ці двоє керували зборами, де дорослих було більше, як дітей. Коло дверей спинився старезний дід, що колись за свого одинака сина подав супліку особисто цареві Ніколаю II. Він став тоді був на коліна і тримав над головою "прошеніє". Ніколай спинився – і супліку взято з рук старого.

Цей самий одважний старий, одначе, мовчав і слухав, що казала комсомолка, а в належних місцях кивав жовтою головою.

Цілу годину оті двоє дітей керували зборами.

Не думаю, щоб існували на світі нації, де б діти могли керувати вічем дорослих людей. Навпаки, звичаєм що старіші люди, то більше їх ціниться. Ходить поговір, що в Парижі навіть проститутки тим дорожчі, чим старші, і що зовсім стара проститутка становить, так би мовити, цінність у загальнопаризькому масштабі. Правда, згадалася мені така порода птахів, що про неї говориться в Брема*. Живуть ці птахи в нетрях бразильських лісів, а також у льяносах* і пампасах. У цих птахів дорослі екземпляри дуже скоро втрачають працездатність і займаються тільки тим, що пурхають межи ліан і цвірінькають на всякі голоси. Молоді ж пташенята цієї породи добувають корм і годують своїх батьків. На колір ці птиці зелені з фіолетовим хвостом.

Але то птиці, а це були живі робучі люди, що працювали, добуваючи в поті лица свого хліб, і то не символічний, а справжнісінький хліб. Та, щоб признатися щиро, і птиць тих я сам вигадав. Немає і птиць таких, а паче людей.

Я почуваю, що ті ідеалісти, хто вважають літературу за підручник хорошого тону і морального поступування, присікаються до мене з запитанням, як я сам, філософ під кепом, задивляюся на описуваний мною факт. "Чи це добре, чи це зле?" – запитують ці люди з властивою їм оригінальністю мислення.

– Не знаю, – відповідаю я, – чи це добре, чи це зле, чи відповідає це "ідеалам істини, добра і краси", як мовляв колись один липовий професор із кафедри Державної книгозбірні після лекції липового філософа театру Євреїнова*. Ідеали істини, добра і краси мене не цікавлять. Можу тільки поінформувати зацікавлених ідеалістів, що це явище тимчасове, і що, попризвичаївшись євреї до хліборобського життя, незгірше від нас оперують формулою:

– Дети, тише!

* * *

Цей хлопчик, що так хотів покататися на автомобілі, не зовсім нормальний. Денікінці застрелили його матір при ньому, і він з того часу став трохи не в собі. Шофер дозволив йому сісти в авто, і ми впливли з присілка. Ман сидів коло шофера; вони балакали по-французьки. Шофер той десять років жив у Франції, залишившись з проданими Франції російськими полками, а далі його тягали по всяких етранжер-легіонах*, і аж у двадцять четвертім році він потрапив назад. Це могутній добродушний дядько з довгими рудими вусами.

У другім присілкові є й землянки. Першу землянку недавній переселенець найняв у старого (двадцять п'ятого року) жителя і платить йому за це десять карбованців на місяць. Коло низенького входу в землянку ставма стоїть вертикальна вивіска з лискучим чоботом і дамським лаковим черевичком. Коли зібралася коло дверей уся його сім'я, вони затулили собою і вивіску, і землянку; численну бідолаха мав родину.

Але й старі (двадцять п'ятого року) переселенці як коли живуть у землянках. От землянка такого хазяїна. У нього добрий город, землянка довга й тепла, всередині чисто, його дочка боса, але в блакитній сукенці варить щось на печі, і сам він виглядає уже як добрий, солідний хазяїн. Цього літа він усе ж таки переселиться в дім.

У цім селищі є вже чимало добрих хазяїв. Один із господарчих міркувань навіть оженився з україною, – розповідають робітники, що становлять нову хату. Вона ж, ця українка, каже, що живеться їй – як у бога за пазухою: чоловік тихий, не б'є, не п'є і в гречку не скакає.

Іншої найманої праці, окрім будівельної, на селищах немає. Добре чи погано, а все роблять самі.

Я бачив, як роблять на землі недавні переселенці. Дівчата в міській одежі, в панчохах і пантофлях, по кістку закопуючися в курну потрухлу землю, сапають город. Туфлі порвалися. Крізь панчохи світить тіло. Але вони ще не навчилися роззуватися. Вони стоять на вгороді серед картоплиння такі самі, які ходили по вулицях

західноукраїнського містечка, тільки трішки неоковирніші й куди більше обсмалені сонцем.

На переселенцеві зефірова сорочка. Комірця немає, але блищить бронзовий гудзик. Він підперезаний жовтим поясом із тою чудною решітчастою застібкою, з якою тепер, наперекір усякій логіці, робляться всі фасонні пояси. Він держить за оброть коня. Довгі носи його модних черевиків закопалися в куряву. Трудно уявити собі більш неймовірну, більш театральну фігуру, ніж такий переселенець.

Кажуть, що якийсь ормен*, прийшовши в зоологічний сад, дуже довго дивився там на жирафу, на її довгу шию на її строкату шкіру, на її тонкі ноги. Він дуже довго дивився на жирафу і, кінець кінцем, недовіжливо захитав головою.

- Цього не може бути, - сказав він рішучо. - Цього не може бути! - повторив він і сердито вийшов з саду.

Цей самий ормен, про мене, є глибоко символічна фігура. "Цього не може бути", - доповідав він Луї XVI перед самою Великою французькою революцією. "Цього не може бути", - сказав він одного вечора в Версалі і, взявши рушницю, пішов воювати Комуни. "Цього не може бути, - просторікував він у Комітеті спасіння Батьківщини і революції, - щоб можна було поставити соціальну піраміду догори ногами на вістря!"

- Цього не може бути, - пояснює він, сидючи в вагоні дачного поїзда, дамам, що торгують на базарі редькою і молоком, - щоб євреї могли орати землю. Вони здаватимуть землю в оренду, а самі торгуватимуть. Євреї не може не торгувати.

Я хвалив би цього ормена, якби він просто не вірив у чудеса чи просто не йняв би віри своїм очам. На цьому недовір'ї, відома річ, побудовано всю атомістичну систему, а також перевірку того, з ким гуляє ваша жінка, коли вона каже, що йде до подруги.

Та вся біда в тому, що він вірить у диво, хоча б це було те диво, що в сучки дівер. Вся біда його в тому, що він охоче вірить у те, що вже було (або чого не було). Він тільки не хоче вірити в те, що буде. Улюблена його граматична категорія - це плюсквамперфект*.

Не знаю, чи є в єврейській мові плюсквамперфект, але в школі вісімнадцятого селища панував, коли ми приїхали в тее селище, цілковитий футурум*. Школу цю - вона міститься в одній кімнаті - наймають батьки в одного з поселенців, і за це вони платять йому сім карбованців на місяць. У школі чотири групи. Наросвіта посишала вчителя на дві групи, але багато було охочих учитися, і вчитель організував ще дві групи. Наросвіта також дала вчителеві по два підручники з кожної науки. І з цим дуалізмом учитель теж не погодився і якось схитрував роздобути по чотири підручники для кожної науки. Платять учителям два рази протягом кожного півріччя.

Проти такого дуалізму учитель боротися вже не вправився. Одержує він із розрахунку сорока чотирьох карбованців на місяць, а з них тридцять два карбованці посишала своїй сім'ї. Таким чином він проживає в місяць рівно стільки ж карбованців, скільки було апостолів чи скільки не було апостолів.

За цю апостольську пайку він навчає дітей усіх належних наук та, окрім того, єврейської й української мови. Він дуже добре говорить і по-українськи. Про українську

мову на єврейських хуторах ще буде пізніше: тепер скажу тільки, що між собою балакають євреї по-українськи, надто діти, а старші частіше по-єврейськи.

У цій школі (а вже смеркло) відбувся, як годиться, знову мітинг. Поселенців (усе старожитні осадчі року з двадцять п'ятого) набилося в хату десятків із двоє. Були й діти, але мовчали й нишком сиділи по кутках.

Розмова була вже не про медпункт, чи допомогу породіллям, чи про дахи та городи, а на зовсім інші теми точилася розмова. Розмова була про "шкоду".

"Що робити з тими, хто випускає худобу на посіви?"

Складали списки, і тих, що випускали худобу, посаджено на п'ять діб під замок. Тих, що на цім піймалися вперше, посаджено на дві доби.

Виступало двоє дядьків-євреїв. Один - уповноважений присілка, що складав списки на шкідників. Другий - із тих, що "спіймалися вперше". Ішла мова про кару, про загрози, про те, що корова сама одв'язалася, про те, чи має корова достатнє поняття в справах сільського господарства, і чи має достатнє в цих справах поняття сам власник корови. Оратори сперечалися, а Енко, користуючися замішанням, запитував і записував.

Говорили промовці російською мовою, щоб могла їх зрозуміти делегація, а надто голова КНС, мисливець і рибалка, бо з делегатів тільки один Тиков не все розумів по-українськи.

Нема чого й говорити, що ця російська мова була того ґатунку, що взивається в підручниках "лохвицько-одеським есперанто". З російських слів я занотував: "вопрос" (у нас вважають, що по-руськи всяка справа - "вопрос"), "на сьогоднішній день" ("на сьогоднішній день озимі цієї зими пропали"), "создавшее положеніе", "плюс к етому", "почему я должен страдать", "спрашивается" і ще два-три вирази, що на їх підставі голова КНС, мисливець і рибалка, гадає, що і євреї, і хохли у Нікопольському районі говорять російською мовою.

Ще швидко говорили осадчі й ще трішки перебаранчали один одному. Та на декому вже були свити й шапки, а вуса, схилиючися, затуляли голене підборіддя. Мовчали діти, мовчали жінки. І розмова була вже не про медпункти, а про "шкоду", про найуразливішу точку мужицького серця. Тому й хвилювалися дядьки, переступаючи з ноги на ногу, і поправляючи шапки, і натрушуючи махорку в паперовий ріжок. Тому й мовчали жінки, і нишком сиділи діти.

* * *

Хороша штука - такий, хоч і десятисильний, "Опель", коли смеркло і коли до Нікополя двадцять верстов із деяким гаком. Перед колесом затанцювало щось, пурхаючи вправо і вліво, як підстрелена птиця, щось строкате і шпакувате і вмить, отямившись, перекотилось на ріллю.

Це найстаріший земельний колоніст - земляний заєць. Він утік і знову обіруч "Опеля" заплазували ховрашки, ховаючися в дірочки на толоці.

Ховрашок - неабияка персона в степу. За нього можна послухати не менше, як за вимерзлу озимину. Він живе на цілині, а в крайньому разі на толоці, але їсть переважно

кукурудзу і буряки. Є такі місця, де він чисто виїв усю кукурудзу, і там пересівають просо. Його виливають водою, і доводиться як коли, то й виливати відер із двадцять води, щоб вигонити одного ховрашка з його дірки. Виливши, треба ще його забити. Його викопують із землі, й довгенько доводиться копати. Його труять усякою хімією, і недешево та хімія стає. Він не дуже псує хліба і колись тихомірне жив на ціліні латифундій Фальц-Фейна*. Та коли розорали цілину, він під давлінням такої політики пристосувався жити на толоці й обідати на кукурудзі.

Але вже смеркло, і ховрашків не видно. Та вночі в них і не установлено працювати. Вони сплять. Тепер видно тільки дорогу, засвічену двома ліхтарями "Опеля". Рівчачки і горбки, перед якими рука хапається за ручкове гальмо, стають чорні і грізні. Рука хапає гальмо, "Опель" задержується, підкрадається до чорної смуги на світло-жовтім стрижні дороги, завмирає – і враз легко і м'яко перепливає чорну оману. Рука одпускає гальмо – і "Опель" знову виноситься на чистий фарватер. Знову чорний зловісний зиб, знову "Опель" завмирає, і знову легко і чисто перепливає оману.

Із сотні нічних рівчаків більша половина – це світляні ефекти, і враз переживаєш страх, напруження уваги, гальмуєш – і раптом стає спокійно й тепло.

Існує легенда про те, як давно колись, у сиву минувшину, ще перед світовою війною, один веселий бурш* вертався з Берліна в Потсдам (чи інше якесь місце, чого за давністю установити не можна). Був цей бурш трішки напідпитку і вертався він по тополевій алеї вночі, а по тій тополевій алеї він щодня ходив у Берлін на лекції за кілометрів десять чи дванадцять.

І от, ступивши він кілька кроків по тій алеї, побачив перед собою акуратний насвіжо викопаний рівчачок. Дещо здивувався студент, але бадьоро перестрибнув через рівчак і пішов далі – по рівній дорозі. Тільки ж недовго йому довелося йти по гладкому. За кроків декілька він знову побачив рівчак.

Дуже здивувався студент і, будиши німецьким буршем, замислився про те, як невтомно дбає міське урядування, і вдень, і вночі копаючи рівчаки на користь державі і людям у ній суцям. Але, замислившись, не став студент, бо вже було нерано, і, перестрибнувши через рівчак, бадьоро почимчикував далі, добрим згадуючи словом невсипні турботи начальства.

Та от за стільки ж кроків знову перед буршем заявився рівчак. Думаю, що на цей раз уже не замислився і не здивувався добрий бурш, а просто стрибнув і пішов. По тому був рівчак четвертий, і був рівчак п'ятий, і був рівчак шостий, і був рівчак сьомий, і бурш ішов і стрибав, стрибав і йшов аж до самісінького ранку.

Тільки коли свінуло, побачив добрий бурш, що рівчаків і немає і не було рівчаків, а були то лише тіні високих тополь, що, немов університетські педелі під час урочистого іспиту, шпалерами вишикувалися понад дорогою.

"Корисно було б усе ж таки іноді не йняти віри своїм очам", – вирішив я, згадуючи тую легенду. Скільки разів мусив стрибнути невдаха-бурш за те, що не розібрався попереду в відношенні нашого знання до реальної дійсності.

Так міркуючи, я покинув ручку гальма і одхилився назад. Знову виросла глибока

омана, але я сидів спокійно. "Опель" підійшов до чорної смуги – і враз усіх нас підкинуло на пів'ярда вгору. Шофер сам схопився за гальмо, і "Опель" прикро став.

Але став він на одну частку секунди; рука відпустила гальмо, і ми знову впливали на світлий рушник дороги. Перед нами заблимав Нікополь, виріс поворот і насунули чорні куби домів.

Було холодно, як восени. Найприємніше було згадувати про чай.

Та згадка про чай так згадкою і залилася.

Була ж Трійця, і нікопольці наполягли на горілку. Отже чаю не знайшли. Ходили, балакали, наймали номери, шукали убиральні і поснули. Чай був уже вночі – в готелі знайшовся самовар. Пили чай, ходили-балакали, знов ходили, знову балакали.

Перед тим, як заснути, я замислився про сифони. Сифон, відома річ, – машина, побудована за принципом Торрічеллі*. Що це був за Торрічеллі, я на сонну голову не скажу – ручуся тільки, що якийсь італієць, але сифон – це машина неабияка. Згадайте тільки, яка від нього буває розвага дітям; содова вода в пляшках – це ніщо, це помий проти сифона. Коли придушити його на потилицю, він, мов живий, сичить і ллє воду, зовсім як сичить і ллє воду редактор провінційної газети, коли йому доводиться писати передову.

Пригадую, як я сам, підстібуваний жагою нових знань і філософічною допитливістю, придбав на всі свої двадцять копійок здоровезний сифон сельтерської води. Мені ніяк раніше не доводилося випивати уряд більше як одну склянку тієї сельтерської води, за браком своїх власних грошей, і мені кортіло випити цілий сифон.

Перші дві склянки я випив швидко і з великою приємністю, бо було тоді літо. Потім стало трохи важче, та я не здавався і пив далі.

Десь коло п'ятої склянки я почав добирати, що непогано було б вийти на вулицю. Та ще в сифоні було чимало матеріалу. Я вихилив нашвидку ще дві склянки і вийшов.

Що було далі – я того до пуття не пам'ятаю. Думаю що було тяжко. Коли уявите собі, що вам у рота вставили клістирну дудочку, другий кінець якої утоплено в Атлантичній океані, можна приблизно добрати, що я переживав у ті хвилини, так необачно поринувши у філософські експерименти.

Мною керувала в тій історії необорна жага знання досвіду. Енка з Луганського заводу, навпаки, підганяла ідея режиму економії. Коли траплялося, розповідав він, що на столі після вечері залишався невипитий сифон, він запитував у бесідників, чи не хоче ще якийсь козак сельтерської води.

І от бувало, що ні один козак не хотів більше сельтерської води. Тоді Енко, щоб дурно не пропали гроші, брав сифон і випускав із нього воду під стіл. Змальовувалася картина переїзду через Атлантичний океан. Вода сичить і заливає ноги. Навколо все ходить ходором, усе хитається. З'являються ознаки морської хвороби, пляшки летять зі столу, звідкілясь у каюту втанцьовує не зовсім тверезий стюард і, одержавши гроші за віскі й соду, виводить пасажирів на буксирі.

Багато всяких подій зв'язано в історії людства з отим сифоном. Один мій шкільний товариш, кажуть, під час такого переїзду через океан у кавказькому підвалі настирливо

вимагав від сифона, щоб він лягав спати. Він благав його зрозуміти, що він, сифон, уже п'яний як ніч, і що йому треба якнайшвидше іти спатки.

- Люди, - кричав він, - хіба ви не бачите, що сифон хоче спати! Скажіть йому хоч ви!

- Дивіться, і справді сифон хоче спати, - сказав хтось і, поклавши сифона на скатертину, уклав його ніжним листом салату. Я дуже стомився. "Цього не може бути, - хотів я сам собі сказати, згадавши цю історію з сонливим сифоном. - Сифон хоче спати! Сифон хоче спатоньки!.. Чудно!.."

Все-таки це були дуже ніжні, теплі слова. Я пошукав у своїй пам'яті якогось авторитету. Переді мною величною ходою пройшли Платон, Ларошфуко, маленький і скоцюрблений Кант, десть засивіла Маркова борода... але всі мовчали, їхні авторитетні вуста були стиснуті й німі.

Раптом я згадав "Коротку граматику української мови", що не раз уже виручала мене там, де мовчали філософи. Химерними шерехами вийшли в пам'ять голосівки і шелестівки... - Нема нічого над моркву, нема нічого над попову свиню, нема впину вдовиному сину, нема... нема... нема нічого милішого за сон!

Ось воно! "Нема нічого милішого за сон!" Нема нічого милішого за сон для всіх, для всього сущого. А значить, коли сифон хоче спати, то нема в цьому нічого поганого, нічого злочинного. Сифон хоче спати, ну що ж - хай спить.

Тут я заснув сам.

* * *

Ми з Маном вирішили, що так їздити нам не годиться. Делегація збиралася три дні об'їжджати Нікопольський район, три дні - Криворізький, три дні ждати тих, що спізналися, три дні правий берег Інгульця, три дні - лівий берег Інгульця, три дні - кримські колонії...

Нам, людям неврастенічним і неврівноваженим, така система здалася за занадто систематичну. Ми поїхали вперед. Ми розлучилися з шофером, що був у Франції, і з другим шофером, що не був у Франції. Ми розлучилися з Дніпром. Ми розлучилися з тихими безпорадними людьми, у яких скоро буде своя школа, своя баня, своя сільрада - і урожай; у яких скоро не буде модних черевиків, бронзових гудзиків, зефірових сорочок і ховрашків. Ми розлучилися з Нікополем, з його оригінальними вулицями, з його головою КНС, мисливцем і рибалкою.

Але мені не так легко розлучитися з Нікополем.

Переді мною лежить одірване вічко від цигаркового коробка "Куба". На жаль, у мене немає вже цілого коробка і я не можу поінформувати вас, яка ціна тих цигарок у Союзі й, зокрема, яка ціна їх у Сибіру та в Туркестані.

Зате на споді цього вічка записані інші інтересні, ба навіть сенсаційні цифри. Нікопольський район має вісімдесят тисяч населення, з них дванадцять тисяч живуть у самому Нікополі; там коло тисячі членів партії й коло півтори тисячі комсомольців. Розміром цей район не менший від якої округи.

І от на весь той район із усіма його жителями, євреями-колоністами, німцями-

колоністами, українцями і теж на все місто з його багатозірними вулицями приходиться всіх троє (троє!) міліціонерів.

Я уявляю собі, яка купа, яка злива запитань здійснюється в голові читача. Хто одводить у район п'яних? Хто керує двірниками? Хто регулює вуличний рух? Хто приносить повістки про виселення з квартири? Хто викорінює бандитизм? Хто боронить ридикюлі від безпритульних? Хто порядкує в черзі перед дверима Моссукуна? Хто, нарешті, допомагає провадити в життя постанови райвиконкому?

- Труднувато, - відповідав на деякі з цих запитань секретар райпарткому. - Буває, що нікому іти арештувати в судовій справі. Але, як бачите, живемо. Бандитизму немає, безчинства відбуваються в нормальному масштабі, радянська влада порядкує як скрізь, і авторитетність її не менша, ніж де-небудь.

Десь у Техасі чи в Західних Штатах Америки є (чи була) така система. Поліції нема. Є один такий собі шериф. Цей шериф є вся виконавча влада. Він арештує, він веде слідство, він, здається, і реєструє шлюби та народження, а коли потреба, він мобілізує кілька душ фермерів і з ними верхи виїжджає чинити розправу.

Але той шериф мобілізує собі, де схоче і коли схоче, два десятки куркулів, верхи на конях, із вінчестером при сідлі і з довгими ремінними ласо (є таке приладдя ловити за шию злочинців і бунтарів).

А в Нікопольському районі не то що в куркулів, а й у незаможників немає ні ремінних ласо, ні вінчестерів (коли не рахувати доброї дубельтівки, а то і двох, у голови КНС, мисливця і рибалки). Та й міліціонер - не шериф, а просто міліціонер.

Я не майстер славословити виконавчі органи радянської влади. Більше того, я ще перед усякими критичними кампаніями великим був прихильником усякої критики. Крім того, я добре знаю, що міліціонерів немає головне й не через те, що їх не треба, а через те, що районний бюджет нагадує те саме славнозвісне поросся, що в Петрівку мерзло. До того ж я і того навчений з книжок, що найлегше керувати не багнетом, а "тінню від багнету".

І все ж таки, згадуючи про трьох героїчних міліціонерів Нікопольського району, я не можу не уявляти собі фізіономії тих знавців, що характеризують радянську державу як поліцейську.

І ще признатися. Харківські житлокоопи, харківська електрифікація, ба навіть збори осередку товариства "Друзі дітей" менше, про мене, символізують наближення до соціалізму, ніж три міліціонери вісімдесятитисячного Нікопольського району.

Я дуже хотів сфотографувати кого-небудь із тих трьох мушкетерів, але мені на це не пощастило.

За довгих своїх мандрів я ні разу не бачив міліціонера.

* * *

Одне тільки: у справі українізації в Нікополі слабувато. Тобто місцеве начальство, мабуть, засвоїло в цій справі деякі тези, що в грамотиці йдуть після речення "нема над моркву", але тези ті, очевидно, занадто абстрактні.

Я вже казав десь про стінгазету двома мовами, про те, як переселенці, а надто їхні

діти, говорять українською мовою, але це не заспокоїло мій допитливий розум. У день від'їзду з Нікополя рано-вранці я пішов швендяти по місту з офіційною метою розжитися платівок для камери.

"Все селянство говорить українською мовою, - міркував я, - мабуть що зате місто Нікополь говорить по-російськи, інакше звідки ж брав би свої відомості голова КНС, мисливець і рибалка".

З такими думками під кепом обслухав я шевців, кравців, "голярів" (а про мене "парикмахерів"), хлопців, що чистять чоботи, дніпровських моряків, людей, що йшли на роботу в завод, і всякий люд, що йшов мені назустріч. Підслухав десь навіть і німців-колоністів.

І от, як не прикро це для мого німецького патріотизму, але навіть німці-колоністи балакали українською мовою, лише зрідка вкинувши дві-три німецькі фрази.

Щось треба робити, треба спішно вимагати від усього населення знання історичної граматики української мови, старого й нового правопису, переказу віршів Івана Франка, відомостей із біографії св. Амвросія Метлинського й інших речей, що без них не може бути українцем ні один поїзний провідник і ні один офіціант Нархарчу. Як цього не зробити в спішному порядку, як не наполягати на граматику і правопис, то населення буде балакати по-українському як і досі балакало. А спробувати газетну мову не слід, та й небезпечно: ще візьмуться читати українські газети. І побільше треба писати про те, що робиться в "Хіні"*. Світ не без добрих людей, а українська мова не без "Хіни".

Знаю я, що Хіна - слово німецької вимови, не вчіть мене!

А по-англійськи читається воно "Чайна", як у нас на вивісках. Утворили назву "хінці" для того народу, що його хохли називають "китайцями", можна незгірше втворити і від "Чайна" - "чайники". Просто і ясно.

Все це я знаю, але мені від того не легше. Кажуть, що коли один дурень закине в воду сокиру, то й десять розумних не витягнуть. Не погоджуюся з цим. Думаю, що витягнуть. Коли фізично слабкий, нервовий, засмиканий єврей може стати добрим хазяїном, то як здоровим дядькам сокири не витягти. Витягнуть, так я думаю.

* * *

Багато є в Харкові автобусів. Є Leyland'и*, є французи Laurer'и, є й один довготелесий американець. Ходять і не знають, який у них є менший брат у Кривому Розі.

Був цей менший брат за царя Сибка простим грузовиком. Тепер же він став автобусом. Обшили його звідусіль диктом, поштрихували олійною жовтою фарбою скрізь, окрім дірок, дірки-бо не то жовтою, а ніякою олійною фарбою не поштрихуєш, - і увійшов у нього кондуктор, і став продавати квитки.

Межи гір руди, межи кам'яних огорож, над криворізькою річкою мчить криворізький автобус і спиняється лише тоді, коли треба його спереду підкрутити ручкою. Підкрутять і поїдуть, підкрутять і поїдуть.

Отак воно приблизно і з українізацією в місті Нікополі, і з євреїзацією в єврейських

колоніях. Не підкрутиш – не поїдеш.

Я почуваю, що про українізацію вже досить. І слово воно якесь чудне – щось на штиб італізації італійців або германізації німців. Я думаю, я краще розповів про євреїзацію.

І це, сказати б, слово чуднувате, не без того. Все ж таки доведеться поговорити й про це в належнім місці.

Отже, тепер у делегації зосталося двоє: Ман і я – і поїхали ми втриьох із агрономом "Агро-Джойнту"* по криворізьких колонках, на екіпажі в дві конячі сили, упряжені у дишель.

Не те щоб "Агро-Джойнт" не мав машин, як ЄКО. Є в "Агро-Джойнту" дві машини "Додж", та вони виїхали на зустріч неспішливій делегації.

"Агро-Джойнт" працює довше, ніж ЄКО, – це пожертви американських капіталістів. Але дають вони поселенцям приблизно той самий кредит, що й ЄКО, тільки беруть не три, а два проценти річні, та ще садовлять поселенцям виноград. І доми вони попереду будували більші – дві кімнати й усе інше, а тепер перейшли на те, що й ЄКО.

Присілок Полтавці, що складає третю частину об'єднаного селища Ларине*, можна здала взяти за німецьку колонію. Доми акуратно вибілені, навколо огорожа з колючого дроту, понасаджувані зелені садки, виноградники.

Так здала, а зблизу таке селище теж можна почислити за німецьку колонію. На вікнах біленькі завіси, десь із хати дуже одгонить олійною фарбою – там фарбують дерев'яну підлогу. Сказати правду, не при Мані будь написано, і мова схожа. Німці-колоністи, леле, теж пересипають мову коли українським, а коли й російським словом. Германізація колоністів спішно потрібна, а граматика німецького поселенця ще куди цікавіша й екзотичніша, ніж граматика українського службовця.

Цей самий дядько, що дивиться просто в мій f/4,5 анастигмат*, трішки звозчикує. Тим-то він і фарбує свою підлогу олійною фарбою. Виноградник його і картопля ол-райт – можна повчитися. У коня ребер не видно, а натомість видно, що його, прип'явши, охайненько покрили кожухом. Кінь, зважаючи на настирні поради американських фотожурналів, в анастигмат не дивиться, та й чи знає він, що таке анастигмат? Він знає твердо, що він сам анахтема, це так. "У боїсся, анахтемо!" – таке йому, очевидно, частенько доводиться чувати, бо добрий хазяїн не любить, коли кінь сумнівається.

Двоє босоногих дівчат пололи буряки. Дівчата – полтавки, а євреї-полтавці – найкращі хазяї. Пололи дівчата буряки не свої, а хазяйські, по карбованцю на день. Веселі то були і сильні дівчата; якби ще межі собою розмовляли по-єврейському, то нічого б і не треба. Все ж таки вони могли і по-єврейському цвірінкати з достатньою швидкістю, так що я не управився все розбирати.

Ах, я охоче побалакав би довше з тими дівчатами. Вони так весело сапали отой чортів буряк, що можна було б подумати, ніби нічого немає кращого на світі, ніж сапати буряки по карбованцю на день. Я не вірю в селянські ідилії і в те, що хліборобська праця – найкраще, що є на світі. Воно і голодно, і холодно, і, сказати правду, трудно.

Але для неврастеніка, що живе в житлокоопі в прекрасному місті Харкові і їсть хліб, видоюючи своє перо, є якийсь давній і чистий спокій у такій роботі. Муляє вона руки й ноги і дубить шкіру, але одсихають мозолі, натерті на нервах, а потім геть одсихають, мов здимніли, й самі нерви. Чом би й не жити просто, без нервів і без істерик.

- У-у, боїсся, анахтемо!

* * *

І школа в такій колонці інакша. У школі є театр. Нема чого описувати цей театр, бо для десятків мільйонів людей оце й є театр, справжній, нормальний театр, а не ті величезні кам'яні клуні, що будуються для вистав у великому місті і зсередини нагадують дешевий кондитерський торт, добре заправлений горохом і капустою.

А це театр майбутнього. Замість картонних декорацій - дві рами, обтягнуті полотном. Одна рама одчиняється - це двері. У другій рамі діра - це вікно. Крізь тонке полотно ясно видно весь закулісний побут. Коли перед такою рамою поставити стіл, а на нім миску, то це буде хата. Коли ж там поставити лаву і амвон, то це буде англійський парламент. Коли зачинити (і не одчиняти) вікно і двері, то це буде садок або ліс.

За зиму в цім театрі, коли він, бувало, не служив школою, пройшло шість п'єс: дві єврейські й чотири українські. З сусідніх сіл збиралися дядьки і разом із поселенцями зітхали над долею Назара Стодолі у виконанні єврея-поселенця. А дехто з селян і самі грали в п'єсах.

Що ж, це й є справжній театр. У такому театрі можна ставити і Есхіла, і Софокла, і Шекспіра так, як їх треба ставити. Більше того, тільки цей театр буде завжди мати глядачів.

У цій же таки школі є бібліотека-передвижка. Вся та бібліотека уміщається в шаховці завбільшки в мою грудну клітку. Є єврейські, українські і російські книжки. Українські книжки понайбільше з ярижками*; в місті такі книжки називаються "бібліографічна рідкість" і "на руки" читачам не видаються.

Та тут ці книжки бували на руках, бо замусолені й обшарпані так, що не годяться вже й оселедці загортати.

Поки Ман розмовляв із двома культ'євреями (вони ж і уккрежисери), я балакав із малими школярками. "Значить, ви український письменник", - казали школярки і обступили мене колом. "Так", - сказав я і ясно бачив, що вони мене вважають коли не за Шевченка (бо без вусів і шапки), то принаймні за Нечуя-Левицького або Квітку-Основ'яненка.

- А як ваше прізвище? - спитало одне мале.

Моє прізвище! Як я міг би сказати їм своє прізвище, що наробило мені вже стільки лиха. Я давно знаю, що якби моє прізвище було Грицюк, то був би я знаменитий поет української землі.

Та, читаючи читач моє норвезьке прізвище, хитає головою і думає непевно. Норвежцям та іншим людям німецького пера так і годиться писати тонкі й прекрасні вірші, думає читач; закордонний це товар і тільки українською мовою переложений.

Каюся, з дурних гордошів не перемінив я фамілії свого батька на Остапчука або Якимчука і залишався невідомий українському читачеві на десятки років. Каюся теж: мало кланявся критикам та історикам літератури і мало книжок своїх посилав їм.

- Моє прізвище Йогансен, - сказав я і пішов до бібліотекарів. Ставлять вони п'єси, і густо ходить на них дивитися глядач.

Одне погано - часто забагато буває в п'єсах дійових осіб. Не те щоб не знайшлося актора - всякий рад би грати в театрі, - а ніде вмістити на сцені. Сцени малувато. А що як різати п'єси та об'єднувати по чотири ролі в одну?

Укррежисер і культ'єврей задумливо хитає головою: "Різали і об'єднували, та це робота нелегка. Треба ж уміти самому компоновати сцени - так виходить". Він стояв і задумливо хитав головою.

З сусідньої хати несе смаженою олією. Учитель їстиме оладки. Він запрошує мене і Мана і, користуючися з присутності високовчених гостей, хоче дізнатися чи скоро вже будуть і в нас машиною пускати дощ на ниви коли треба, а то вже ярина щось жовкне.

З цього вчителя населення не задоволене. Хотять іншого. Кажуть, що він мало знає і погано вчить. Української мови він теж не може викладати, а вона є в програмі.

Трандулет на дві конячі сили дав газ. Ми сіли. Зайд гезунд*!

Я думаю, я все ж таки не переміню прізвища.

* * *

За кожною хатою в такій колонці є виноградник. Агент "Агро-Джойнту" запевняє, що цього року поселенці їстимуть свій виноград. Правда, свої озимини вони не їстимуть цього року. Але дещо з озимища вже пересіяно просом і просапними.

Є на ці три селища і на околишніх кілька експериментальне поле агронома Мазо*. На тім полі була картопля всіх сортів, німецьких і американських, і всякі інші сорти, що про них належить знати агрономові Мазо.

Є також ставок мало не в кожному селищі і є мало не в кожному селищі малярія.

Двоє поважних супокійних дядьків розповідають про свої справи. Якби не ота гаспидська озимина, добре були б хазяйнували дядьки, старі бо вони осадчі, вже з двадцять шостого року. Був би їм і хліб готовий, і городина на всяку селянського життя потребизну.

Один із дядьків "куркуль", а другий "комнезам із самісінького початку", бо був він раніше робітником з-від варстату. Вони солідно обмірковують між себе хліборобські справи.

"Комнезам" трішки скаржиться на "власть", бо йому, комнезамові, не додали посівного матеріалу. Він пояснює це, як водиться, особистими симпатіями сільрадної "власті". "Куркуль" більше жаліється на малярію.

Розмов про лінощі й труд, що становлять головну філософську доктрину справжніх куркулів, тут ще не чувати. Вони будуть у присілку Нова Зоря*.

* * *

Дорога до Нової Зорі - вже вечірня дорога, і шофер двошкапосилої машини починав казати, що вже пізно і назад вертатися йому буде моторошно, бо ми сядемо вночі в

потяг, а він поїде до Кривого Рогу сам.

"Агро-Джойнт" пропонує шоферові ночівлю в колонії й половину для шкап, підморгуючи нам оком. Але шофер не погоджується. Він має завтра везти когось на станцію з Кривого Рогу і ночувати в колонії не може.

Цей двошкапосилий шофер теж був колоністом, тільки з власної ініціативи. Щось у його не пішло, і він узявся і звозчикувати, та так і звозчикує по сей день. Він клацає батогом.

Дорога, вечірня дорога до Нової Зорі, така сама, як і всі дороги в колоніях. Посіви і ховрашки, ховрашки і посіви. За ярдів двадцять від дороги сидить якась скоцюрблена фігура.

Це дід, дуже старий дід в облізлім кожухові із дрюком. Він сидить цілий день на засідках у кукурудзі. Для чого сидить дід увесь день на засідках у кукурудзі?

Дід довго длубається в кишенях і зі скорістю десятих дюймів на півгодини добуває ганчірку*. Він розгортає ганчірку, і на ній лежать п'ять пухнатеньких, жовтих шматочків вовни. П'ять ховрахових хвостиків. Сільрада постановила, щоб кожен приніс по п'ять хвостів із кожної десятини.

Цих ховрахів дід викопав лопатою і, залишивши їх без помешкання, забив дрюком, а котрого, може, й лопатою. Потім він одтяв їм хвости, уболіваючи, що ні один із них не мав хоч два хвости замість одного.

Ман каже, що для такого старого єврейського діда забити живого ховраха – це страшно, жахливе діло. Убивство! І від трупів дід мусив одтинати ще теплі хвости, каляючи свої незаплямовані руки кров'ю.

Але дід рівноважно і повагом сховав хвости в кишеню. Він охоче взяв цигарку і став перед камерою, ніби криваве діло, що він зробив сьогодні, не тяжило на його дідівській совісті.

Коло Нової Зорі є ставок – озеро, а не ставок. У тім Генісаретському озері* багато риби, кажуть люди. А понад берегом цього озера другий дід пасе свині. Кажуть, що то цікавий старий – дід Бас, і багато чого міг би розповісти. Але сонце сідає, і дід погоджується сфотографуватися зі своїми свинями. Він жене свиню до Генісаретського озера і дивиться в камеру. Свиня ж ніяк не хоче увійти в кадр, і коли нарешті її пощастило спіймати в іконометр, вона погоршливо стала тилом.

Це вже не перша єврейська свиня. Їх є чимало по колоніях і було б більше, якби не недорід цього й минулого року. Свиню добре держати, коли є багато хліба, бо одгодовують її під кінець її свинячого життя саме хлібом. Отож свиней поменшало, чимало їх довелося євреям спішно з'їсти, як не стало кормів.

Хитає сивою головою єврейський бог. Наслав недорід, щоб не розводили свиней на продаж, та не допомоглося. Почали їсти свиней самі.

Діди пасуть свині, діди одтинають ховрахам хвости. Хитає сивою головою єврейський бог.

* * *

Загальний вигляд селища Нова Зоря уночі дуже одноманітний. Темно і нічого не

видко. Ні домів, ні людей, ні свиней, ні класової ворожнечі, ні далекосяжної руки влади. Анастигмат f:4,5 начисто одмовився служити при таких освітленні. Запалюючи сірника, можна було добрати, що голова сілради має довгі руді вуса, а на зріст невеличкий дядько.

У Новій Зорі є знаменитий медпункт, каже "Агро-Джойнт". Зі свічкою в руці пройшли ми через кімнати медпункту. Пройшли повз чистеньке білим покриване крісло зуболікарні і зазирнули в шафу зі щипцями і свердлами, і що викликають таке сильне враження у пацієнтів під час сеансу, коли й сивовусі ветерани благають фортуни, щоб лікарка взяла на цей раз не дуже прикрий свердел. Пройшли ложе, на якому єврейські жінчини родять єврейських пацанів, і ложе це (в силу нашої недосвідченості) здалося нам куди затишнішим від зубного крісла. Пройшли аптечку, акуратнішу від харківських, і зайшли кінець кінцем в аналітичну лабораторію, ще не зовсім упорядковану і, сказати, маленьку.

Надворі було темно, і сироварню можна було пізнати тільки по такому запахові, ніби сотня солдатів, перейшовши сотню миль, ураз зняла по команді чоботи. Ми деяку складали надію на ту сироварню, бо їли тільки раненько-вранці. У сироварні ми побачили багато дівчат, українок і єврейок, які принесли молоко, пляшки з-під проби молока, щоб не доливали водою, здоровенний шаплик, щоб варити сир, і всяку іншу машинерію і пристрій.

Не побачили ми тільки сиру, бо щось ремонт був там, де сир складають, і сиру не варилося.

Зате ж ми побачили двох чорнявих дівчат літ по сімнадцяти, що нам пояснили про сир. Одне з цих дівчат – завідателька сироварні в селищі Нова Зоря. Не встигли ми очуняти від здивування й поваги, як виявилось, що друге дівча, ще трішки молодше, – голова комітету незаможних селян у селищі Нова Зоря. Тут товкся якийсь білявий хлопець, що ми його були взяли за школяра і що, як показалося, був секретар осередку КСМУ*.

Побалакавши про сир, скільки треба було, щоб переконатися, що сиру ми не їстимемо, ми вирішили, що натомість ми зостанемося на зборах КНС селища Нова Зоря.

Та попереду голова і секретар повели нас вечеряти до одного місцевого куркуля.

Дорогою ми вели розмову з дівчиною, головою КНС, понайбільше на мовознавчі теми: про те, чи можна виступати єврейською мовою на зборах, чи легко все висловити по-єврейськи й чи треба вдаватися до російської мови в таких випадках.

Головна незручність єврейської мови, казала дівчина-голова КНС, у тому, що нею скажеш усе, що думаєш, і квит – і нема чого далі говорити. А російською мовою можна говорити дуже довго й так і не дійти до того, що думаєш. А говорити можна дуже багато, і це саме й буває треба.

Я тільки-но налагодився розповісти милій дівчині два анекдоти, та ми вже підійшли до куркульської хати, де нам випадало вечеряти. Один анекдот – про урядовий санскрит і другий анекдот – про спартанську лаконічність.

А що я великий аматор спартанської лаконічності (хай вибачать мені цей звичний термін браття-елліністи, бо для них він звучить приблизно як "вовчий вовк"), то я не можу не розповісти вам, любі читачі, цього анекдота.

Кажуть, що було в однім місті пелопонеськім те, що у нас зветься "військовим станом", а попросту сказати – не вистачило хліба. І от вирішили тії містяни послати до Спарти послів по хліб. І, вирішивши прохати хліба, постановили: "балакати зі спартанцями лаконічно", бо спартанці неохочі до довгих промов.

Отож послі по довгих мандрах прибули в Лакедемон. Привітавши, як годилося в греків, спартанців, вийшли послі на майдан для промов і розстелили перед амвоном лантухи.

Далі на амвон вибрався спеціально для того обраний промовець, заклав руку за лацкан свого гіматіона*, одкашлявся добре і сказав:

– Насипайте!

Вислухавши спартанці цю промову, почали приносити хліб і насипати в міхури. Коли ж усі міхури були повні вщерт, з-посеред спартанського народу виступив сивий дідусь і звернувся до послів.

– Друзі мої, – сказав він. – Спартанському народові дуже сподобалася ваша промова – і стилем своїм, і натхненною мислю, і героїчним змістом своїм. Ви переконали нас – і ми дали вам те, чого ви прохали.

Але одного ще не навчилися ви, друзі наші й наші вірні союзники. Ви не навчилися лаконічності, ви не навчилися з достатньою короткістю висловлювати свою думку.

Ви прийшли до нас, і ви розстелили лантухи. Ми бачимо з облич ваших, що ви голодні, і знаємо від наших герольдів, що наполягає на вас упертий ворог (якого з допомогою Зевса і Арея ми сподіваємося в слухний час подолати). Ми бачимо, що вам потрібний хліб, – ви розстелили міхури свої – для чого ж слова?

Для чого, друзі ви виступали з промовою?

Звичайне діло, я не певний того, чи могла мила дівчина обіходитися на зборах одним словом. Думаю, що вона не могла б бути настільки лаконічною.

Але я думаю також, що говорити на зборах довго лише для того, щоб говорити, теж не годиться. Боюся я, що ми забагато балакаємо.

* * *

У хаті куркуля мовознавчі промови скінчилися. У селищі Нова Зоря за голови сільради, такої Алтаєвої, що її тепер, дякувати аллахові, зняли, почалися "діла". Де в кого несправедливо одняли право голосу, декого зачислили в куркулі.

Здається, тоді відбулися дуже бурхливі збори, і в результаті декого посадовлено на п'ять діб. Серед тих бунтарів був і рідний брат і співхазяїн секретаря осередку КСМУ Хтось був з'явився до військкомату одбувати військову повинність, і там йому сказано, що він неповноправний громадянин Радянської Української Соціалістичної Республіки.

Тепер за столом у куркуля знов ожили старі незгоди. Самого куркуля теж позбавили були голосу, бо він несвоєчасно привіз довідку про те, що був службовцем і не торгував іще перед тим, як оселився на землі. Він промовляв дуже гаряче, всі

погоджувалися, що він формально був правий, але мені не сподобалась його аргументація. Він наполягав більше на оту славнозвісну тезу про лінощі й трудолюбність, на те, що комнезами більше засідають і балакають, а він більше оре та сіє. Я не люблю цієї аргументації. Скільки б не балакав комнезам, а хліба він собі не набалакає: не ті тепер часи.

Але сказали, що видко було негаразд за голови сільради Алтаєвої. Вона, кажуть, садовила в холодну за виступ проти її пропозицій і списків на зборах.

Отак балакали, коли на сцену з'явилася картинка стилю Луї XIV і встряла в розмову. Ця порцелянова леді, що син її перебував у куркулях, забрала собі слово надовго, і от мені і Манові яєшня враз застрягла в горлі. Говорила вона дуже чистою російською мовою, всі змовкли, неначе якісь давноминулі століття увійшли в дім єврейського поселенця й почали пред'являти претензії на існування.

Ми з Маном почали соватися на стільцях. У мене якийсь дурний характер – мені трудно їсти в тих людей, що неоднаково зі мною мислять. Тільки "Агро-Джойнт" весело їв вечерю і все підсовував мені сковороду, так що я нарешті й утік у сінці і став там частувати якогось заїжджого дядька люлечним тютюном.

Якби я знав, що "Агро-Джойнт" заплатить хазяїнові за вечерю, я, може, і їв би ту яєшню. Якби ж знаття!

Але голова і секретар сиділи зовсім спокійні, тільки зрідка секретар знижував плечима. Я думаю, що вони, чорти, знали.

Та ніхто з них не торкнувся їжі.

І от ми вийшли уночі, щоб піти на збори. Збори були в домі, там були й лави, але більше людей стояло. Ман казав промову, дорослі слухали уважно й кивали головами, а діти сновигали межі лав і критикували мене і Мана. Разів кілька їх заспокоювали, і знов вони знімали голос. Нарешті хтось із дядьків розсердився.

– Діті, тише! – гукнув він на всю хату.

* * *

– По дорозі до станції Радужна*, – сказав куркуль, підганяючи добрі лошата, – бувало небезпечно. Виходили якісь дядьки і спиняли переїжджих. В одного забрали... віжки, в другого, здається, батіг, а в третього нібито шапку.

Для якої символічної мети знадобилися дядькам ці клейноди селянської достойності, куркуль не пояснив. Скінчилися козацькі походи так, що хтось із поселенців почав стріляти й охочекомонні символісти перестали спиняти людей.

На станції Радужна скромний касир, коли ми його підганяли з квитками до Херсона, виголосив барвисту промову на адресу Наркомосвіти і як вона пише літери для екскурсантів. Найбільше його дивувало в пізню нічну пору те, що Наркомосвіта зосталася інкогніто і у графі, де пишеться, хто саме видає літери, нічого не було проставлено.

Коли він управився з нашими літерами, саме підійшов поїзд. Ми не дослухали до кінця його промови, і я не міг розважити його думками, що народилися в моїй голові, стоявши коло каси.

Наркомосвіта забула проставити себе на літерах!

Але скажіть, хіба вам не траплялося одмикати коли-небудь двері, які ви не одмикали рівно десять літ? Чи не бувало з вами, що ви раптом згадували, куди треба надушити ці двері, щоб ключ легко повернувся в замкові? Ви згадували це – і ключ зненацька одмикав.

Ви забули все – як звуть ту, до кого ви йдете, і які на колір (були) її очі, і як вона була одягнена, коли ви її бачили востаннє. Ви забули все – і раптом ви згадуєте, як треба надушити клямку, щоб одімкнувся замок.

Химерні речі виробляє з людьми пам'ять.

* * *

А надто химерні фіглі строїть із людьми пам'ять, коли треба спати. "Хто з хлібом сліз своїх не їв..." – сказав Гете, а я би сказав:

"Хто, засинаючи, не рахував до десяти тисяч, той нічого не бачив у житті своїм".

Всякі бувають причини для арифметики вночі, але є одна з них, про яку часто забувають. Це – холод.

Удень у херсонських степах віють смалії і суховії, здіймають кур із розораної землі й запорошують цілі десятини посіву. Колись тут були величезні латифундії Фальц-Фейна, Бутовича й інших. Такий Фальц-Фейн був пас мільйони овець на цілині, засівав трішки пшеницею і, зібравши двічі по двісті пудів із десятини, починав сіяти з другого краю, без угноєння й без толоки. Вівці паслися на цілині, ховрахи товклися в них під ногами – і куряви не було. І Фальц-Фейн був ситий, і вівці цілі.

Тепер поселенці розорали степ. Смалії і суховії взялися засипати поля порохом. Поселенці кинулися на просапні культури – тоді з толоки з'явилися ховрахи, виїдаючи те, чого не засипали суховії.

Добра земля в степу, та не дасться хазяйнувати. Удень віють смалії та суховії. А вночі холодно. Та й так холодно, що не допомагав ні джампер, ні пальто з солдатського сукна. Рюкзак здається твердим і нерівним для голови як харківський брук для ніжних жіночих ніг. Здається, що під голову як навмисне підкочується то коробок із тютюном, то люлька, то зубна щітка. А коли влаштувати для вуха м'яко, починають мерзнути ноги.

І пам'ять строїть химерні фіглі в голові під кепом. От на ріллі сидять граки. Якби кинути в них грудкою, вони враз знялися б геть від польоту грудки – кут падіння рівний кутові відбивання – летять геть, як бризки води. Як гарно і чітко!

Друга грудка летить у те місце, де вже нема граків. Треба тільки заплющити очі – і від місця падіння грудки знов здіймаються рівно і чітко – кут падіння рівний кутові відбивання – сталево-сірі, блакитні, райдужні птахи. Летять... Нехай же за ними летять і вівці.

І от від землі відділяється чорна вівця і летить, за нею здіймається друга і третя – летить із задубілими, нерушними ногами, наче вирізана з чорного картону, летить, як чорний цап над лису гору.

– Совай ногами!

І вівця починає м'яко й нечутно гребти – переступати в повітрі повстяними ногами, наче ворухатися на морозі пальці теплих рукавиць. Вівця гребе і зникає в хмарі: видно тільки піднятий хвостик і повстяні ноги.

Ноги замерзли і стали як повсть, під вухом нестерпно муля щось довге й колюче – зубна щітка. Треба перевернутися на другий бік, щоб унизу була права... ліва... кишеня, де квитки і гроші; верхня нога змерзла, а нижня затерпла...

Сон у вагоні.

* * *

Ман так і не заснув до Херсона. Не знаю, чи й приснилося б йому що-небудь корисне. Думаю, що йому все одно судилося б побачити уві сні циганські села замість єврейських колоній, бо обід нам і більша половина вечері – це були сухі бублики криворізького печива.

Я не описуватиму Херсона – список його вулиць як викапаний нагадує список вулиць Нікополя й Кривого Рогу. Не описуватиму й маленьких провулочків, що ведуть униз до Дніпра, ані пароплавів, що попливуть ув Одесу, ані численних цукеркових кустарів, що їхня промисловість на око видається в Херсоні головною. Пірникові майстерні і цукеркові виробництва (так і написано на вивісках) ведуть вас куди хочете – і до окрвиконкому*, і до Дніпра, і до "Агро-Джойнту", і до базару, де торгують, між іншим, і дровами.

Тільки ж дрова продаються не на кубічні метри й навіть не на староденну сажень, а скоріше на дециметри і дюйми. Просто не на сирій, а на сухій землі лежать три полінця, акуратно перев'язані мотузочком, щоб не розсипалися, несучи їх додому. Коштує такий "комплект" від двадцяти до сорока копійок, а подекуди то й дешевше.

Коні в Херсоні як коли то бувають дешевші від дров, як рахувати на вагу. От на тім тижні був кінський ярмарок, де коня можна було купити за вісім карбованців.

Правда, коли випав дощ, то ціна на коні враз підскочила з восьми на вісімдесят карбованців. Так що ціна на цей сільськогосподарський інструмент залежить від метеорологічних станцій. Буде дощ – коні дорогі, не буде дощу – коні дешевші від дров.

Доводилося мені спостерігати падіння цін на коней і в рідній моїй Слобожанщині, але причина була інша й не всякі коні подешевшали.

Подешевшали тільки добрі коні, а плохенькі zostалися як були, ще й подорожчали трохи.

Залежало це від причин іншого порядку (і я признаюся, що забував про цей факт, коли писав, що художня література ніякого не має впливу на основні явища життя нашого).

Селяни прочитали плакатик, де було написано приблизно таке: "Рабочие и крестьяне, будьте бдительны!"

Уже ця фраза завдала мені чимало клопоту і розмислу, хоч і не вона спричинилася до конячого ажіотажу. Я, щоб щиро признатися, й тоді не дійняв, і тепер не розумію, що мала значити конкретно ця велегучна і елегантна фраза. До якої "бдительности" закликалося, скажімо, селян? Як вони мусили проявляти конкретно цю

"бдительность"?

У мене є туманне підозріння, що сам художник нічого конкретного собі не уявляв, а – просто сказати – захопився красою самого виразу. А втім, може, я помиляюсь?

Далі було приблизно таке: "Международный капитализм мобілізував все свої сили на боротьбу з Советским Союзом".

Цю фразу я вповні зрозумів і до цієї формули без застережень приєднуюсь.

Але дядьки, прочитавши слово "мобілізував", ударили на гвалт і почали спішно спродувати добрих коней. На базарі в великому селі загав поговор, що буде війна, бо вже об'явлено мобілізацію. Добрі коні враз подешевшали, а погані подорожчали.

Я все-таки радив би повиганяти з відділів пропаганди всіх поетів.

* * *

Окрім коней, інші речі бувають дешеві в Херсоні. У кондитерській на якійсь із вулиць пиріжки по шість копійок за штуку і дуже хороші, а хтось із учасників делегації привіз із Херсона прекрасний сюрчок, на якому можна висвистувати дуже голосно й пронизливо, і заплатив за той сюрчок одну копійку.

Тепер він ходить із цим сюрчком у роті по Харкову і створює сенсацію серед нервозних і неврастенічних столичан.

До речі, це не я. Я терпіти не можу вуличних скандалів. Ще більше я не переносю хатніх скандалів. У мене темперамент строго філософічний. Каюся, я не вбачаю ніякої втіхи для себе навіть у тому, щоб потайки загасити сусідів примус, або вилити помий в його цеберко для чистої води, або обкаляти свого товариша по пролетарській літературі всяким брудом у рецензії.

Ах, любі мої товариші! Я знову мушу повернутися до свого прізвища: боюся я, щоб воно не поспувало читачам враження від цієї книги. Я написав уже багато такого, що люди вважатимуть за лестощі й фальшування. Я написав уже, як євреї навчаються хазяйнувати, як вони орендують навіть землю в сусідніх селян і обробляють її, як вони стають добрими хліборобами, як звикають до них наші дядьки. Я написав усе це, і мені доведеться написати ще.

Так от, я не єврей. Мій батько, поки жив на світі, був стопроцентний німець, а може, трішечки й латиш; коли ж він умер, то перестав бути і німцем, і латишем, а став звичайнісіньким небіжчиком. Моя мати походить зі старобільських козаків. Я – не єврей. Затямте це собі і читайте далі.

Ми вже думали з Маном, що й по херсонських колоніях нам доведеться їздити двома кінськими силами, що такі дешеві в Херсоні, коли немає дощу. Машин немає – пояснили нам попереду в "Агро-Джойнті", побачивши двох тихого характеру інтелігентів. Та потім усе ж таки нам сказано, що ми поїдемо на машині, а поки що ми зайшли в другу кімнату – до агронома.

З-за канцелярського столу виросла привітна, з сонячною усмішкою на вустах гора. Я привітався з нею за руку і трішки злякався за свої ніяк не ніжні, а косарські й спортсменські пальці.

Цей агроном під хмарну хвилину міг би роздушити мене одним ударом, як жука.

Він сам єврей, селянин зі старої колонії в Херсонській окрузі. Він добув зі стіни план, розстелив на столі й почав показувати нам розполіг колоній по правому й по лівому берегові ріки Інгульця.

У кадетських корпусах і в інститутах благородних дівиць за часів оних виникла теорія, що євреї від природи нездатні їздити верхи на конях, пити вино, стріляти з револьвера, битися шаблями і взагалі бути корнетами і молодцями. Кадетські корпуси й інститути благородних дівиць давно пішли за водою, але теорія ця, скоряючися законові, що надбудова відстає від бази, живе далі в серцях перекупок, професорів, старих акцизних та інших платонічних поклонників корнетської відваги. І нічим тут не зарадиш.

Коли б такому аматорові корнетської відваги довелося на свої очі побачити єврейських дівчат, що гасають верхи на конях по степу, хлопців, що орють землю, заганняючи плуга на шість вершків у землю, футболістів, що грають у збірній Української Радянської Республіки, коли б навіть цей аматор уклав свою в'ялу руку в сталеву долоню херсонського агронома, він похитав би головою і сказав би рішучо:

- Цього не може бути!

Є в Херсонській окрузі й зовсім давні єврейські колонії – вони по правому березі Інгульця, і про них, свою батьківщину, мало розповідав нам єврей-агроном, бо такі колонії нічим не різняться від селищ українських і німецьких.

Він сам скінчив український сільськогосподарчий інститут і був признався, що легше б йому було вести роботу серед поселенців українською мовою. Агроджойнтівські колонії в Херсонській окрузі існують із двадцять п'ятого року, і є там, як і скрізь, добрі хазяї, а є й погані.

І не тільки від того це залежить, чи давні, а чи недавні ті поселенці, а й від того, звідки вони самі зроду. Найкращі хазяї бувають із євреїв-полтавців. Теж добрі хазяї з чернігівців.

Вже гірші хазяї з киян, а зовсім біда буває спершу з волиняками і подолянами. Це народ містечковий, і коли вони приїждять на землю, то спочатку з ними буває суте нещастя. Не вміють вони взятися до роботи, – і агроном взявся за голову, згадуючи їх.

В однім таким селищі в перший рік хліборобства колоністи ухитрилися в селян, що приїздили в усяких своїх справах, одкручувати гайки з возів і знімати з коней обротьки.

- Які ж це жиди? Це злодії, – казали здивовані дядьки, чухаючи потилицю.

Але й ці злодії згодом почасті призвичаїлися до роботи, почасті і втекли назад, ковтнувши гіркої. Тепер на Різдво до них приїхали сусідні українські поселенці й забрали всіх до себе гостювати. Приїхали, як годиться, з музикою і напідпитку.

Старожитні селяни, надто ж ті, що живуть оддалік і знають про євреїв тільки з поговору, ставляться до них гірше. Надто спочатку "були випадки". Тепер "випадків" немає.

Поки ми дивилися на карту селищ, що її для цієї нагоди знято зі стінки і покладено на столі, відбулося кілька подій. З сусідньої кімнати зам. представника "Агро-Джойнту" жалівся нам на агронома, що той проти виноградарників у єврейських селищах.

- Зап'ють євреї, - застерігав був агроном. - Побачите, що зап'ють.

З сусідньої ж кімнати увійшла чорнява машиністка й завелася говорити телефоном про парасольку, яку агроном Любарський покинув (чи не покинув) у канцелярії "Агро-Джойнту", супроводячи Шолом-Аша*.

У цій кімнаті ми з Маном гадали, чи доведеться нам знову їхати візником, чи нам, інтелігентам, пощастить на автомобіля. Смачні уяви про "Опелі" й "Доджі" носилися в моїм голоднім мозкові.

Перед вікном кімнати щось дуже заторохтіло і загуркотіло, наче висипало на брук вагон каміння.

- А це ваш автомобіль, - сказав агроном і, побачивши, що ми трішки перелякалися, пояснив, що це хоч і старий автомобіль, але їздить справно.

* * *

Це був справді дуже старий автомобіль. Угорі він був весь латаний дошками, а типу його не можна було добрати ніяк. І не грузовик - і не пасажирська машина. Тільки пізніше ми довідалися, що це колись був санітарний автомобіль. Шофер закрутив ручку, і ми хитнулися вперед.

Нічого, можна було їхати й цією машиною. Правда, Ман грозився, що коли його ще раз ударить головою об стелю, з ним буде нервовий шок і його доведеться везти в лікарню. Але врешті він учепився руками за дошки і з честю витримав іспит.

Мене не вдарило головою об стелю: я зразу ж зрозумів, що моє призначення - придержувати рукою дверцята. Інакше ті дверцята розчинялися кожні півхвилини, бо замість автоматичного замка вони трималися на доброму старому і іржавому гвіздкові.

І все ж таки це був "Додж". Тим-то він і держався так довго в роботі.

Давно б пора його перевести на соцстрах, - казав єврей-шофер. Є вже нові машини, але на них херсонське начальство виїхало в об'їзд по окрузі.

Ми довго підстрибували і падали. Ховрахів не було видно, бо грізний гуд старого санітара розганяв їх за троє гін. Взагалі нічого не було видно, бо...

Наука доводить нам, що люди бачать не тоді, коли видно і коли близько, а тільки коли в них вистачає уваги на те, щоб бачити. Коли ж у тих людей через якісь причини уваги не вистачає, то вони не бачать.

Мені доводилось не раз спостерігати, як люди, граючи в шахи, не бачили якогось ехидного слона, що матував їхнього короля. Тим часом той слон стояв увесь час на дошці, націляючися на його королівську величність. "Вибачте, - казав такий неухважливий партнер, - слона-то я й не бачив*. Дозвольте взяти хід назад!"

Є ще й інша категорія людей. Ці не прохають дозволу взяти хід назад, а просто кажуть, що слона там і зовсім не було, і що ви його поставили умисне на фатальне поле. Після того ці люди перекидають шахівницю й кажуть усякі нехороші слова.

З такими людьми сперечатися не слід, хоч би це навіть були рецензенти вашої книги. Взагалі, коли в суперечці один із ваших опонентів виймає з-поза спини дрюка, сперечатися вже не випадає. Такий спір усе одно не дасть ніяких позитивних наслідків. Ви мусите просто і ввічливо сказати:

- Пробачте, я не знав, що у вас є такий хороший дрюк. Тепер я ясно бачу, що ви маєте повну рацію заперечувати мої тези. Більше того, я дуже шкодую, що, не знаючи попередню всіх обставин діла, взявся сперечатися. Пробачте ще раз!

Отже, ховрахів ми не бачили, бо мусили більше зважати на верх і низ і берегти свою голову від стусанів. Ми падали і підстрибували, знов падали і знов підстрибували. Мені було трішки легше, ніж Манові. Мені було легше, бо сам я був важчий.

Хай не лякає нікого цей парадокс, і нехай ніхто, хай бог милує, не нагадує мені, що в нього голобля чи інший який інструмент проти парадоксів. Це хоч і парадокс, але це свята істина. Буває і таке в науці. Не треба казати "цього не може бути", доки не обслідуєте справи, як треба. Все може бути.

Мені було трішки легше ще з однієї причини. Я вмю їздити селянським возом ристю без ресор. Щоб їхати так без шкоди для здоров'я, треба сісти зовсім прямо й напружити м'язи спини і живота. Тоді ці м'язи самі стають ресорами, і внутрішні органи не збиваються в купу всередині вашого тіла.

Спробуйте самі. Втім, якщо ви вже ДОСЯГАЙ вершків своєї кар'єри і відповідно до цього запливли жиром, вам це не вдасться.

Ми підстрибували і падали, падали і підстрибували. Саме коли нам стало дуже важко, доджів тайр* на задньому колесі бабахнув на всю околицю і луснув. Шофер виліз ремонтувати шину.

Ми вилізли й поки що пішли на сільське кладовище серед степу. Цікаво, що це кладовище ніяк не скидалося на сільські, коли судити про них із віршів Жуковського чи з дитячих спогадів Багрова-онука*. Нікотерих дерев'яних хрестів з дашком – самі кам'яні білі й сірі монументи. Понад монументами сновигають зелені ящірки.

На камені грубо й подекуди наївним курсивом вирізьблені прізвища покійних хліборобів. Це селянське кладовище, а кам'яні на нім монументи через те, що камінь куди дешевший від дров у херсонськiм степу.

Чи через те, чи через те, що мистецтво занепадає за наших часів, я не зложив ніякої елегії про це сільське кладовище, хоч і мусив це зробити як поет. Навіть філософських мрій ніяких не родило в мені те кладовище. Я тільки спробував зловити за хвоста зелену ящірку замість зеленої мрії, але й та втекла. Ман сказав щось про те, що пишне дуже кладовище, та, згадавши за ціну на дрова, змовк. Шофер налагодив тайр.

Ми покинули сільське кладовище.

* * *

Є така категорія людей, що не читають книги, а тільки, перекинувши кілька сторінок і прочитавши кілька уступів, беруться до другої. Такі люди подекуди пишуть потім і на цю книгу рецензію. Спеціально для таких людей написане речення останнього розділу перед цим. Побачивши ліричну фразу: "Ми покинули сільське кладовище", вони відразу догадуються, що перед цим була елегія на тему про ницість людського життя, людських радощів і болящів, і пишуть про це в рецензії.

Ми покинули сільське кладовище і приїхали на експериментальне поле. Двоє

агрономів – і були то теж здорові хлопці й привітні – показали нам агропункт: двох жеребців – майбутніх предків конячого племені, кілька новеньких ходів, що роблять самі переселенці, – такий хід коштує сто двадцять карбованців і дається переселенцеві в кредит...

(Сором вам, що живете в селянській країні і не знаєте, що таке хід! Хід – це основа майбутнього воза з залізними осями).

... показали свою хату, розповіли про три сорти кукурудзи, що сіються на полі – на корм, на насіння, на силос...

(Ви, що не знаєте, що таке силос! Силосування є заквашування качанів у ямах на корм худобі).

...розповіли про смалії та суховії, про те, як треба дощу, про тракторні товариства; про те, як торік, коли не вимерзла озимина, з колонії вивезено цілий пароплав сортової пшениці – двісті тисяч пудів, про ховрахів, що нищать кукурудзу і буряки, про те, як їх тепер отруюють і як це дорого коштує.

Нагодували сметаною з хлібом і почали лагодитися їхати.

Переконавшись, що ні в одного з них нема з собою голоблі, я завів дискусію про люцерну. Я висловив парадоксальне твердження, що її треба часто косити ще й тоді, коли вона не дає ніякого врожаю, щоб краще росла. Я спирався на власний досвід і доводив, що люцерну треба якнайчастіше косити, в чому я переконався, будучи сільським наймитом підчас гетьманщини.

Агроном, визнаючи, що є й така теорія, почав сперечатися. Але ми сіли в "Додж", і дискусія припинилася. Замість дискутувати ми знов почали підстрибувати й впадати. Так чи інакше, і на цю дискусію знайшлася голобля. Це були нові тугі ресори на старому "Доджі". Не дурно сказано було в Письмі: "Не ставте ресор нових на "Доджі" старії".

Двадцятичотирьохметровий колодязь, викопаний іще колись за Фальц-Фейна, завалився – і в селищі не стало води. Треба було б свердлити артезіанські, але вода дуже глибоко. У колодязях же часто вода буває солонувата, і взагалі її мало. Багато грошей коштував такий колодязь, обкладений величезними камінними плитами, все ж таки він завалився. Нелегко й сутужно з водою в херсонському степу.

Коли "Додж" заторохтів і загрюкав уперед від колодязя, двоє чудесних коней зірвалося з припони й помчали ріллею. Гриви і хвости розвівалися по вітру, коні випередили "Доджа" з написом "maximum speed 40 miles"* і угнали в степ. Дівчата, що сапали буряки, були цим дуже незадоволені. Їх не тішило естетичне видовище розвіяних грив і хвостів, ми завдали їм зайвої роботи – так казали вони. Агроном узяв в однієї сапку і почав показувати, як сапати, щоб викинути весь бур'ян. Ман знову трішки побалакав на мовознавчі теми.

Дванадцятилітній хлопець поряд на полі винайшов спосіб не сапати руками буряки. Він запряг коня до просапника і повів його межі рядами. Йому не пощастило, як і всім винахідцям. Агрономи не ухвалили його винаходу і наказали йому всяких слів.

Стало ясно, що хлопцеві доведеться повернутися до старих способів роботи руками.

Я глибоко співчуваю цьому хлопцеві. Я знаю, що таке просапати десятину буряків. Найбільше стомлюється спина. Це сливе так само тяжко, як в'язати снопи.

Та сей рік не доведеться євреям в'язати багато снопів. Озимі пропали, їх пересівали на кукурудзу і просо. Подекуди доводилося пересівати й кукурудзу, бо її поїли ховрахи.

Якщо коні подешевшають у Херсоні ще раз, то і з ярини небагато буде діла. Не доведеться в'язати снопів.

- Буде сніп від снопа - як чорт від попа.

* * *

Два роки поспіль у херсонській окрузі недорід. Ті самі дядьки, що позаторік навантажили на пароплав двісті тисяч пудів сортової пшениці, сидять без хліба. Смалії й суховії засипають ярину курявою. Оранка на пар і угноєння без дощу не допомагають. Ранній посів як коли то пропадає, а пізній дає кращі наслідки. Агрономам біда на півдні України. Доводиться перебудовувати всю агрономічну теорію. Північні спеціалісти сміються з південних:

- Яка у вас може бути агрономія, коли у вас усе навпаки!

Треба садовити дерева, щоб затримувати хмари куряви. Треба переключатися на молочне хазяйство. Треба копати колодязі й треба нищити ховрахів. Треба тяжко боротися зі степом, що його природа призначила на пасовище для мільйонів овець.

При таких ризикові, при такій боротьбі п'ятнадцятидесятинний наділ - це дуже небагато.

О мої любі земляки, куми й сватове мого діда, козаки старобільські, не заздріть переселенцеві, згадуючи про його п'ятнадцять десятин землі і навіть його кредитового коня і його кредитовий хід. Не думаю я, щоб ви управилися там краще хазяйнувати, ніж хазяйнує він чотири роки, що з них два були неврожайні. Не забудьте того, що я казав про хліборобство в степу, хоч я й не дуже часто повторював це. Не забудьте того, бо не треба нічого забувати. Велике лихо буває на землі тим людям, що забувають. Нічого не можна забувати на цій землі: ні добра, ні лиха, ні кривди, ні правди. Лихо забутнім людям на цій зеленій землі.

А щоб ви, куми і сватове, не забули того, що не можна нічого забувати, я розповім вам одну казку.

"Була колись в однім місті, в одній країні, де сонце вранці сходить, а ввечері западає, одна дівчина. І от дівчина тая, попрацювавши, поки сім раз сонце зійшло і сім раз зайшло, пошила собі, на здобуток роботи своєї, нову сукню.

Була та сукня хитро гаптована і мудро мережана на тім шовкові, що його китайська черва випускає з себе, годуючись листям шовковиці, і зизоокі китайці, збираючи ту черву, не дають їй перетворитися на метеликів, а віднімають у неї шовкове павутиння і тчуть його на файну - найтоншу тканину.

І от, пошивши собі дівчинка тую сукню, стала збиратися до свого милого. Довго прибиралася вона - розчесала ніжне волосся, зачучерявила його теплим залізом, прискала тіло своє пахощами, обличчя присипала трішки рожевою пудрою, одягла капелюшок і шубку, кошлатим підбивану міхом, і вийшла на вулицю.

І от пройшла вона одну вулицю, другу вулицю і перейшла майдан, де в свята набивалося народу – як той мак, і вже підійшла до дверей свого милого, та перед дверима отими вона зчулася, що забула.

Забула, чи одягла вдома на шовкові мережану сукню, задля якої сім день працювала, чи не одягла на шовкові мережану сукню ... і одягла шубу просто на тонку білизну.

Ще добре було б їй, коли б знала запевне, що одягла свою сукню, тоді, не соромлячись люду, могла б вона розстібнути шубку свою і подивитися, чи є під шубкою на шовкові мережана сукня.

Але люду було – як того маку, і вона не могла насміти розстібнути шубоньку свою...

Довелося їй повернутися додому, вона розстібнула шубку – і під шубкою була... її на шовкові мережана сукня. Отак не прийшла в той день забута дівчина до свого милого".

* * *

Нічого не забули в лікарні й медпункті, що на кілька селищ витягають людям зуби, витягають із матерів дитинчат, становлять клістири, напувають рициною хворі животи й годують хіною малярійні тіла. Є там і крісла зуболікарні, лежа для породіль, і аптека, і ліжка для хворих, і лікарка, і помічниці її, і на стінці плакат.

Плакат той розповідає, як рятувати людей, що потопують у воді. Небагато в степу води й не вистачає її не то виливати ховрахів, а й хоч би пити людям у спеку, але не забули про плакат як рятувати потоплеників.

Не знаю чому, але цей плакат навів мені одразу цілу хмару думок. Я згадав рятувальні обручі, що висять у Харкові на парапеті мосту над двовершковою глибиною зеленової ріки Лопані*. Я згадав також і об'яву, яка висить у садках і скверах у місці, де написано, що ламати дерева в садкові не можна і що за це треба платити штраф, ніби громадяни столиці, в парк прийшовши, тільки одне і мають на думці, як би наламати побільше дубів і сосон чи собі на дрова, чи дітям своїм на цяцьки. Але мені здалося, що в степовій лікарні я забув би повісити плакати про рятування потоплеників.

Та коли ми прийшли в сільраду, я зрозумів, для чого повішано на стінці той плакат.

Це була перша єврейська сільрада, до якої ми спромоглися зайти в нашу подорож. До цієї сільради входять єврейські селища, а також одне чи два українські. Була вона така сама, як і всі сільради на просторій українській землі, тільки трішки чистіша і світліша.

Коло столу сидів так само звичайний писар сільради і писав посвідки, заповнював анкети, вкладав відомості про те, скільки пудів хліба буде зібрано з десятини на той рік, – словом сказати, робив те, що роблять усі писарі всіх сільрад по всій українській землі. Діловодну книгу, що нам її довелося дивитись, велося єврейською мовою; тільки папірці до району складалося по-українськи.

Найбільше посвідок доводилося йому писати взимку для хлопців і дівчат, що хотіли вступити до вищої школи.

Така тенденція у нас звичаєм дуже поетично називається "потяг до знання". Я

гадаю, що краще було б назвати це жадобою кращого життя, яскравішого побуту, культури, книги, командних гір. Селянин все ж таки проти городянина живе гірше; і він це знає. Він не кидає своєї проклятої роботи тільки через те, що йому ніде дітись поки що. Він прикутий, як до скелі, до лютої землі, що висотує з нього всі соки, що так само виснажуватиме його дітей і, на жаль, мабуть, іще дітей його дітей. Даремно він переконує себе, що земля свята і що хліб святий, і що робота його свята.

Зважте це ті, хто ремствує на переселення євреїв на землю!

Є в писаря єврейської сільради записи народжень. Народжується багато: більше, ніж родить земля хліба. Є в нього також і записи про число шлюбів, але реєструють шлюби найчастіше в місті, щоб пишніше було. Не обходиться часом і без рабина, щоб було кріпше.

Є в нього також і запис смертей. За останній рік умерло четверо на весь район сільради. Троє вмерло старих дідів: в одного було хворе серце, а двоє інших були надто вже старі діди. Четвертий умер хлопець дванадцяти літ. Цей хлопець утопився, купаючись у ставкові.

* * *

Степові колонії, що ми в них були, не дуже старі. Це найбільше переселенці двадцять п'ятого, двадцять шостого року. Це євреї-полтавці, київці, чернігівці, волиняки, подільняни.

Але тепер уже нелегко було б добрати, хто з них звідки приїхав. Це вже одна компактна селянська маса. Вони вже однаково хазяйнують, однаково орють і однаковий збирають урожай.

Більше того, їх уже тепер нелегко одрізнити від околиць селян. Спокійні і статечні, мовчазні й дотепні, стоять вони навколо заїжджого філософа і ждуть доброї нагоди, щоб прикласти влучного слова. Навіть лікуватися вони вже тепер не так полюбляють, як раніше. У лікарні буває щодня з вісімдесят душ, і все це справді хворі селяни й селянки.

Тим-то серед них велику має популярність легенда про одного, що його якось ударило машиною і його родичі прибігли до медпункту, галасуючи, що чоловік помирає. Спішно зібралася лікарка, спішно запрягли коней і спішно примчали на місце невчасної смерті.

Та коли приїхали до хати, мерця не знайшли вдома. Стурбовані й перелякані кинулися земляки його шукати. Його ніде не можна було знайти. І лише надвечір вияснилося, що він, замотавши собі руку рушником, пішов у сусіднє селище гуляти до кума, а може, й косити.

– Нема єврея дома, пішов косить!

* * *

Любі мої куми і сватове зі Старобільщини, що козакували колись із моїм дідом, що для вас я пишу цю книгу і для дітей ваших, і для дітей дітей ваших. Жаль мене бере, але книга моя кінчається, як кінчається все гарне на цім невдалім світі.

Та хоч ми й виїхали з Маном зі степового перестанку Галаганівки, прямуючи на

Запоріжжя і Харків, але на цім не скінчилася подорож у єврейські колонії.

Чи не доводилося вам, щирі мої куми і сватове, одштовхнувши човна від берега тихого Айдару*, бачити, як довго ще після того потопає й поволі виринає з води ніжне стеблиння молодого рогозу і ще якої сочистої річкової рослини? Уже од'їхав човен і далеко zostався рогіз, а все він киває й дихає, наче у вогких обіймах Айдару.

Уже сіли ми у вагон уночі й розташували на чім собі спати – я рюкзака, а Ман портфеля – ніяких більше речей не було в Мана, окрім портфеля, – і він покладав свою голову на доповідь про Івана Франка і на новелки французького поета; уже налагодилися ми спати, а все ще не скінчили подорож у єврейські колонії; вони кивали нам і наче дихали, то потопаючи в пам'ять, то випливаючи знову, як серед рогозу голий і мускулястий дядько в плакаті про рятування потоплених.

У темних вікнах ніч гула й гуркотіла, наче тисячі "Доджів" мчали ріллею, везучи тисячі делегацій у тисячу Нових Зір. І от поруч за переділкою завелася тиха селянська розмова.

Про неврожай була розмова, і про лошицю, що здохла, і про податок, щоб він здох, і про чоботи, що дорого, і про іншу всяку селянську потребизну і справу.

Нелегко спати у вагоні, коли субіч тебе балакають дядьки. Уперто й довго гудуть вони, мов сірі бджоли про мед, про сірий свій хліб і сіре своє життя.

Та все ж таки я, мабуть би, заснув, коли б не почулося мені, що трішки чуднуvато балакають дядьки, ніби то були столітні мудрі діди, що й по містах жили, і під школою ночували, і чи не бачили й далеких німецьких країв і чудного неправославного люду.

Довго я думав, що те мені верзеться у сні, але, як не хотілося мені вмерти, п'ять днів не спавши і ївши не щодня, взяла гору філософська моя натура. Мені захотілося подивитися, що то за дядьки гудуть субіч мене у вагоні.

Коли мені було сімнадцять років, я ходив по вулицях та й у полі не так, як зараз. Мені повсякчас здавалося, що варт дійти до ріжка вулиці або вибратися на гору, як побачу щось, чого зроду ще не бачив і що втрачу навік, коли не заверну за ріжок. Ніби десь за кам'яною стіною на розі написаний був кінець моєї повісті, та, стіну обійшовши, той кінець зникав за рогом дальшої вулиці.

Тепер я вже знаю, що повісті мого життя кінця немає ані за третьою, ані за четвертою стіною, а на стіні написано всього тільки:

"Мочиться строго воспрещается".

Тільки вночі я ще бачу ті стіни, що за них мені треба завертати, щоб прочитати кінець, а надто глибокої ночі, коли дуже темно й не видно, яке століття ходить ярами, й полями, й містами. Я зліз із полиці, насунув на сонниву голову кепа і зайшов за стінку.

За стінкою сиділо четверо однакових дядьків. Двоє з них були українці, а двоє – євреї.

* * *

Уранці ж забуваєш про стіни, і у вікно сипле сонце двадцятого століття, і треба вмитися, і пристроїти комірця, і зав'язати галстука, і якось розчесати заблукане в снах волосся.

У плацкартних вагонах для цього буває над дірою для екскрементів чимале дзеркало. Коли нікого немає в убиральні, у це дзеркало дивляться тільки прохолодні зелені ранішні ліси і поля. Тоді можна туди зайти і побачити свій розпатланий портрет у кватрочентським тлі ландшафтних ліній*.

Та в неплацкартних вагонах в убиральні буває тільки діра і над цею дірою нічого, як над тією першою дірою, що була перед створінням світу.

Якщо увечері я був би стояв коло вікна, обійнявшись з дівчиною, що з нею треба розлучитися на одній із станцій, то, може, я вранці зміг би знайти в неї люстерко.

Але я був сидів із чотирма дядьками, що вранці не спішать причісуватися, а тільки дужче насувають шапку на заклопотані брови, і не возять вони з собою люстерка. Та вранці я не поет. Я геометр і фізик. Я шукаю скла, що було б на темному тлі.

Таке скло є тільки в тамбурі, коли одчиниш вихідні дверцята і притулиш їх до напису, що "в тамбурі під час ходу потяга стояти суворо забороняється". Отже, попереду треба покласти в кишеню цигарки.

Потім треба піти в тамбур, почастували провідника цигаркою і, поки він буде закурювати, скористуватися з темного скла дверцят. Так треба робити і, значить, як сказав Кант, так можна зробити.

Не можна так зробити, тільки коли провідник не курець або ще й, хай бог милує, намовляє і вас покинути курити.

Тоді доводиться дужче насунути кепа на заблукане в снах волосся.

* * *

Серед ночі дядьки десь зникли, а замість них знайшлися дві тітки: вони сіли в куточку і стиха балакали межі себе. Ми з Маном почали грати в шахи. Я частіше виграю в Мана, отже, я, крім шахів, ще трішки балакав з залізничником про неврожай, експорт хліба і закупівлю тракторів. Я висловлювався дуже популярно, щоб і тіткам було ясно.

Раптом одна із тіток припинила розмову з другою і запитала не дуже чистим, але дуже нарочитим російським язиком, для чого завели тепер оцей український.

Я вже звик до того, що найлютіший ворог українського язика – це деякі верстви українського населення, отже, я нічого не одповів, а тільки поставив на місце в куточку туру, яка тимчасом успіла перешкандибати, підстрибуючи, на одне поле направо. Але тітка не вгамувалася і ще уїдливіше запитала, звідки в мене ті цифри.

Не встиг я відповісти, як тітка, захлинаючися від злостивої іронії, виправила мої цифри, повідомила, що в неї брат інженер і знає все про закупівлю машин, іще раз знищила український язик і дала невідгідну характеристику радянській владі.

Ман їй щось відповів, а я одразу здався і почав міркувати про тітчине життя.

Не треба було бути філософом під кепом, щоб ясно побачити велику куркульську садибу, міцних низьколобих синів, що вчаться зимою по школах, дочок, що їх видано заміж за сусідів, що стали тітками, милі серцю денікінські загони, продрозкладку й цілу зливу лютої хазяйської ненависті проти нехазяйшовитої, безбожної, нещадної радянської влади.

І хоч ця тітка називала шахові фігури сахматами і сашками, але це була дуже небезпечна тітка, її політична свідомість і обізнаність, її непереможна класова запекла ненависть роблять її лютим і загрозливим ворогом.

Було б дуже корисно, думав я, коли б та голобля, що допускалася часом і на мою неповинну голову, звернула б свою увагу на отаких тіток. Думаю, що тут, може, не допомогла б і голобля, а довелося б і постріляти трохи.

Але що я не взявся б учити голоблю, де їй треба гуляти, то я залишив ці думки при собі. Не моя це справа, нарешті.

Отож я не став розповідати тітці про дамоклову голоблю, що нависла над її головою, і став читати далі книгу Ліфкедіо Герна про Японію*.

Деся, здається на тім місці, де зникла молодість ширабайоші, тітки зникли. Коли ж почалася історія садівника, що мав у собі чотири душі, в просту англійську мову Герна почали западати уривки якоїсь дуже високостильної і по-канцелярському пишної української мови, щось на взірєць лекції з українознавства. Ці уривки неначе виринали межі рядків, їх ставало чимраз більше, і нарешті я зчувся, що хтось поруч у купе виголошує довгу ораторську промову.

Це був по-простому одягнений чоловік. У правій руці він тримав шпаргалку, та майже не заглядав у неї, а мов маком сипав барвисті перли канцелярської мови, звертаючися до подорожніх.

В елегантних фразах він пояснював, що він каліка, що хата його згоріла і що він збирав, що хто може дати з вельмишановних (так і сказав) добродіїв та добродійок, аби відбудувати хату і допомогти йому прогодувати дружину і малих діточок. Його становище (так і сказав) дуже кепське, і він уклінно прохає щиросердних добродіїв та добродійок йому допомогти.

Спершу я думав, що бачу і чую якогось неймовірного оптиміста і мрійника – хто б справді думав збирати у вагоні гроші за допомогою канцелярської мови, ще й трохи петлюрівського типу. Ще-бо не перевелися ідеалісти на радянській землі, і міцно ще держиться в людей віра в чудеса.

При березі харківської Лопані в неділю можна бачити довгу низку рибалок, озброєних підсаками (щоб не зірвалася трьохпудова риба), вудками з дзвониками, провіантом, фарбою, штрихованими стоянами для вудок і горілкою. Окрім усього цього справилля*, рибалки ті озброєні воістину апостольським терпінням, бо з не меншим успіхом вони могли б закинути свої вудки з дзвониками у калюжу на майдані Розі Люксембург* після доброго дощу.

Оратор скінчив промову, глянувши розочок у шпаргалку Подорожні почали добувати з кишень копійки. Одна копійка покотилася під лаву.

– Вельмишановний громадянине, – сказав оратор, – ви згубили копійку.

Він нагнувся, підняв копійку, акуратно приладнав шпаргалку, щоб видко було початок промови, і пошкунтильгав із вагона.

Тепер я думаю трішки інакше про того оратора. Вірив у чудеса не він, а той напівбожевільний сільський інтелігент, що писав йому цю шпаргалку з добродіями і

звертаннями уваги.

Промовець же вірив тільки в силу мистецького виконання і театральну оригінальність свого номера.

Так чи інакше, але він одержав за лекцію української мови копійок із десять.

* * *

Я пожалкував тільки, що не було вже тітки з уїдлигим язиком. Цікаво було б, хто з цих двох шкідників узяв би гору.

Але промайнула Лозова*, і подорож стала кінчатись. Я, мабуть, довго вже не побачу євреїв-хліборобів. Гостей у них і без того буває багато, нових заселень буде вже мало, і за років троє в степах житиме одна одноманітна мужицька маса. Рабинам роботи поменшає, а комсомольцям побільшає.

Я, філософ під кепом, бачив ці місця в тисяча дев'яtsel двадцять восьмим році, на одинадцятім році робочої революції. Я нічого не навчився з цієї подорожі, бо й раніше вважав, що бути євреєм – це не професія, а бути хліборобом – це не національна ознака; я побачив те, що й чекав побачити.

І вам, щирі мої куми й сватове зі Старобільщини, що козакували колись із дідом моїм, я не раджу їхати в єврейські колонії. Бо якщо ви не схочете побачити, то й не побачите, любі мої куми й сватове.

Натомість, любі мої, сядьте на призьбі, натопчіть у люльку ручкового, викресіть огню на губку, прикуріть і подумайте.

Харків,

28 червня 1928 року

Примітки

... захопили з собою всі літери... – Літер – документ на право безкоштовного або пільгового проїзду.

... агент ОДПУ... – ОДПУ – Об'єднане державне політичне управління.

... в Літературному будинкові. – Мається на увазі Республіканський Будинок літератури ім. Василя Блакитного, що у 1927-1931 роках функціонував як клуб письменників у Харкові за адресою вул. Мистецтв 4 (тоді вулиця називалася Червонопрапорною). Тепер у будинку міститься Радіоастрономічний інститут НАН України.

... поважає поезії Андре Шеньє. – Андре Марі де Шеньє (фр. André Marie de Chénier, 1762-1794) — французький поет, журналіст і політичний діяч.

Буценко – мабуть, мається на увазі Панас Іванович Буценко (1889-1965), радянський державний і партійний діяч, що в час описаної подорожі обіймав посаду члена Центральної Контрольної Комісії КП(б)У.

... не більше як йон... – Йон або іон – (грец. *ίόν* — "той, що йде") — електрично заряджена частинка речовини, що утворилася з атома або атомної групи внаслідок

втрати або приєднання до них електронів. В даному разі мається на увазі – щось дуже маленьке.

... ми вже в Олександрівському. – Олександрівськ – назва Запоріжжя до 1921 року.

"Ех, поїзд, птиця-поїзд! Хто тобі відумал?" – Іронічне перефразування відомого речення Миколи Гоголя: "Эх, тройка! птица тройка, кто тебя выдумал?" ("Мертві душі", одинадцятий розділ).

Ксав'є Де Местр (фр. Xavier de Maistre; 1763-1852) – французький письменник, учений, один із перших аеронавтів (після братів Монгольф'є), військовий діяч, сардинський дворянин, художник-дилетант, учасник наполеонівських воєн, генерал-майор російської імператорської армії, член Туринської академії наук. Перший твір – "Подорож довкола моєї кімнати" (написаний протягом сорока двох днів арешту за участь у дуелі, 1794 р.) – приніс йому славу серед любителів французької "causerie" (базікання, балаканини).

... однокінного ванька... – Словом "ваньки" у Харкові називали візників.

Єврейська колонізаційна організація (ЄКО) – міжнародна єврейська добродійна організація. Заснував її у вересні 1891 року в Лондоні барон Морис де Гірш для сприяння колонізації Аргентини євреями-емігрантами з Російської імперії і Східної Європи. Пізніше товариство розширило свою діяльність.

Предрайвиконкому – голова (від рос. "председатель") районного виконавчого комітету.

... представник Озету... – ОЗЕТ – від рос. Всесоюзное общество по земельному устройству трудящихся евреев в СССР.

Білоголівка (розм.) – горілка, пляшка горілки. Назва походить від кольору корку.

Питльований (від нім. Beutel – мішок) – хліб із дрібного борошна, просіяного крізь спеціальний мішок.

КНС – комітет незаможних селян, попередник колгоспів.

... про неї говориться в Брема... – Брем, Альфред Едмунд (1829-1884) – німецький зоолог і мандрівник, автор знаменитої праці "Життя тварин".

Льянос – високотравні савани на рівнинах у районі річки Оріноко в Південній Америці.

... філософа театру Євреїнова. – Євреїнов Микола Миколайович (1879-1953) – російський режисер, актор, театральний діяч. Навесні 1924 року виступав у Харкові з лекціями, зокрема про театралізацію життя.

... по всяких етранжер-легіонах... – Етранжер-легіон – від фр. légion étrangère – іноземний легіон.

... якийсь ормен... – Ормен – можливо, це слово Йогансен утворив від англійського "or man" – "або людина". Чи "позичив" ім'я Ормен із комедії-балету Мольєра "Нестерпні" (у списку персонажів цієї п'єси Мольєр помістив Ормена до категорії "надокучливі"). Ім'я Ормен носять також два персонажі грецької міфології. А шведською мовою "ormen" означає "змія".

Плюсквамперфект (латин. plus quam perfecto) – давноминулий час, дослівно "перед

минулим".

Футурум (латин. *futurum*) – майбутнє.

... на цілині латифундій Фальц-Фейна. – Фальц-Фейни – родина німецького походження, великі землевласники у Таврійській губернії. Перші представники династії прибули до Російської імперії за указом імператриці Катерини II (1763). З середини XIX століття володіли 200 тис. десятин землі в Дніпровському й Мелітопольському повітах. Фрідріх Едуардович Фальц-Фейн (1863-1920) заснував 1883 року заповідник "Асканія-Нова". Після жовтневого перевороту 1917 року родина Фальц-Фейнів емігрувала до Німеччини.

... один веселий бурш... – Бурш – член студентської корпорації в німецьких університетах.

Сифон, відома річ, – машина, побудована за принципом Торрічеллі. – Сифон – гідравлічний пристрій у вигляді зігнутої трубки з колінами різної довжини. Торрічеллі, Еванджеліста (1608-1647) – італійський фізик і математик, сформулював закон витікання рідини з дірок у стінці відкритої посудини і вивів так звану формулу Торрічеллі для визначення швидкості витікання.

... що робиться в "Хіні". – "Хіна" – мається на увазі слово "China", що німецькою та англійською мовами означає Китай.

Leyland – англійський виробник автомобілів і автобусів з 1896 року.

"Джойнт" (англ. *American Jewish Joint Distribution Committee* – Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет) – єврейська добродійна організація, заснована 1914 року для допомоги євреям в усьому світі за межами США. У 1924 році Джойнт і радянська влада уклали угоду про заснування корпорації "Агро-Джойнт" (англ. *American Jewish Joint Agricultural Corporation*) для аграризації містечкових євреїв, перетворення їх на селян. "Агро-Джойнт" діяв у СРСР до 1938 року.

Присілок Полтавці, що складає третю частину об'єданого селища Ларине... – Селище Ларине в Сталіндорфському районі складалося з сіл Нива, Полтавці і Таганча. Пізніше на їх основі було створено село Леніна Красінської сільради Криворізького району Дніпропетровської області. Нині перейменовано на Садове, а Красіне – на Красівське.

... дивиться просто в мій f/4,5 анастигмат... – *Anastigmat f/4,5* – об'єктив фірми Kodak Eastman.

Українські книжки найбільше з ярижками... – Ярижка — жартівливо-зневажлива назва російської абетки, застосованої до української мови, включно з літерами *ы* (названої ери, звідки й саме слово ярижка) і *ѣ* (ять). До створення кулішівки ярижку використовував дехто добровільно (Квітка-Основ'яненко, Метлинський, Шевченко). Указ російського уряду 1876 року (Емський указ) забороняв окрему українську абетку, а до друку допускалися тільки тексти, записані "без отступления от общерусской орфографии". Цей указ був чинний до 1905 року. Правопис при цьому, за винятком збереження етимологічного *ъ* в кінці слів після приголосних, був фонетичний.

Зайд гезунд (ідиш) – до побачення, будьте здорові.

Мазо Самуїл Миколайович (1897-1938) – агроном, заступник Української контори "Агро-Джойнту". Репресований, розстріляний.

Нова Зоря – Село Веселівської сільради Криворізького району Дніпропетровської області.

Дід довго длубається в кишенях і зі скорістю десятиох дюймів на півгодини добуває ганчірку. – Натяк на речення з оповідання А.П. Чехова "У вагоні": "Косарь в цилиндре лезет за пазуху и со скоростью двух с половиною вершков в час вытаскивает оттуда засаленную бумагу и подаёт ее контролёру". Майк Йогансен у тексті "Про гумор", що є передмовою до його гумористично-сатиричної збірки "Луб'яне решето", написав: "Не по однаковому люди зроблені. Читає інший, що чоловік упав з аеропляна й настромився на радіодрючок як на кий — і йому не смішно. Читає в Чехова, як косар добуває з кишені квитка "зі скорістю двох вершків на годину" — і лягає з реготу".

Генісаретське озеро (Тиверіадське озеро, озеро Кінерет, Бахр-Табарія) розташоване на заході Сирії і на сході Ізраїлю. В Євангеліях фігурує під назвою Галілейське море.

КСМУ – Комуністична спілка молоді України, комсомол.

... заклав руку за лацкан свого гіматіона... – Гіматіон – давньогрецький довгий плащ із багатьма складками, який носили і чоловіки, і жінки. В гіматіоні не було лацканів; Йогансен іронізує зі звички радянських промовців закладати руку за лацкан піджака.

Радущина – станція в смт Радущине Криворізького району Дніпропетровської області.

"Хто з хлібом сліз своїх не їв..." – Перший рядок із вірша Йогана Вольфганга Гете "Wer nie sein Brot mit Tränen aß..." зі збірки "Вільгельм Майстер" (1831).

Окрвиконком – окружний виконавчий комітет.

... супроводячи Шолом-Аша. – Шолом Аш (1880-1957) – єврейський письменник. 1928 року він приїздив до СРСР із США, куди іммігрував із Російської імперії 1909 року.

Вибачте... слона-то я й не бачив... – Натяк на фразу з байки І.А. Крилова "Цікавий" ("Любопытный"): "Ну, братец, виноват: Слона-то я и не приметил".

... доджів тайр... – Англ. tyre – шина.

... з дитячих спогадів Багрова-онука... – "Детские годы Багрова-внука" – друга частина автобіографічної трилогії Сергія Аксакова.

maximum speed 40 miles (англ.) – Максимальна швидкість 40 миль.

Лопань – річка, що протікає крізь місто Харків. У історичному центрі міста Лопань зливається з річкою Харків, а далі уливається в річку Уди.

... від берега тихого Айдару. – Айдар – річка, що протікає в Білгородській області Росії та Луганської області України (зокрема крізь Старобільський район Луганщини, де жили предки Йогансена за материнською лінією, старобільські козаки), ліва притока Сіверського Дінця.

... у кватрочентськїм тлі ландшафтних ліній. – Кватроченто – доба італійського мистецтва XV століття.

... книгу Ліфкедіо Герна про Японію. – Гірн, Патрик Лафкадіо (англ. Patricio Lafcadio

Tessima Carlos Hearn; 1850-1904) – ірландсько-американський прозаїк, перекладач і сходознавець, спеціаліст із японської літератури. Історію про садівника з чотирма душами вміщено у його книжці "Glimpses of Unfamiliar Japan" (1894).

Справиля – інструмент, знаряддя, начиння.

... на майдані Рози Люксембург... – Таку назву цей харківський майдан носив з 1919 по 2013 рік, тепер йому повернуто початкову назву Павлівська площа.

Але промайнула Лозова... – На Харківщині 5 населених пунктів із назвою Лозова. Тут мається на увазі залізнична станція у однойменному місті (решта Лозових – села).